

PROTO-INDUSZTRIALIZÁCIÓ: ELMÉLET ÉS GYAKORLAT

Ha létezik olyan téma, amely folytonosan ébren tartja a gazdaság- és társadalomtörténészek érdeklődését, és amely mind tanárként, mind diákként egyre jobban izgatja őket, akkor az az ipari forradalom témája. Az ipari forradalom megmagyarázása, annak az eseménysorozatnak a rekonstrukciója, amely megelőzte és előkészítette a gyáripari rendszer létrejöttét, s egyik társadalmat a másik után sodorta megrázkódtató szerkezeti átalakulásokba; ez az, a megoldandó feladat, amely állandó kihívást támaszt velünk szemben. A történelmi kíváncsiság igazolására már az a tény is elegendő, hogy az ipari forradalom önmagában is a történelem egyik nagy fordulópontja. A folyamat összetettsége – különösen összehasonlító szemszögből szemlélve – csak hozzájárul a kihívás erősségéhez. Komoly nehézségek állnak azonban az elfogadható általánosítások útjában, mivel az ipari forradalom jelenségének vannak olyan sajátosságai, amelyek az egyes országokban látszólag egymástól függetlenül jelentkeznek, míg mások az országhatárokat átszelve utánzást és másolást váltanak ki, egyes sajátosságok időről-időre ismétlődnek, míg mások csak egy bizonyos időpontra tűnnek jellemzőnek, egyesek előbb az egyik majd egy másik helyen ismétlődnek meg, mások viszont csak egy adott helyre jellemzőek. S mi mégis folytatjuk az általános megállapítások kutatását, s ezt annak lehet tulajdonítani, hogy a téma nem veszít állandóan időszzerű fontosságából. Megállapíthatjuk, hogy a világ különböző részei közötti napjainkban is fennálló égbekiáltó egyenlőtlenségek okát annak lehet tulajdonítani, hogy az ipari forradalom hiányosan ment végbe. Gazdaságtörténetési felelősségünket abban, hogy az iparosítás történelmi tapasztalatait a tőlünk telhető legnagyobb pontossággal és módszerességgel mutassuk be és ábrázoljuk, fokozza az a közhit, amely szerint, mint azt Marx írta: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnek csak saját jövője képét mutatja.”¹ A jelenlegi fejlett országok történelmi tapasztalatát azonban állandóan a politikai döntések igazolására hívják segítségül.²

A gazdaság- és társadalomtörténészek sokáig egyöntetűen nagy fontosságot tulajdonítottak a technikának és a tudománynak. Elkészítették a gazdasági terjeszkedés és átalakulás foratókönyvét, amelyben a fejlődés és a változás fő mozgatója, akár folyamatosan akár nem – az emberi tehetség volt, amely a tudás fejlődésében és az emberi fajnak abban az egyre növekvő

vő képességében nyilvánult meg, hogy a természet erőit igájába hajtsa. A gazdasági és társadalmi evolúció ezen derűs és öntudatos ábrázolásában önálló és vezető szerepet játszottak a gondolkodó ember nagy felfedezései és találmányai. Európából tekintve a haladás útját, a modern civilizáció fel-emelkedését a hatodik században a vízimalom, a nyolcadikban a kengyel, a kilencedikben a nyakhám és a hajtókormánylapát, a tizenkettedikben a szél-malom, a tizenötödikben a nyomdagép stb. felfedezése fémjelezte.³ Ebben a történetírói hagyományban a legcsekélyebb technikai újítás is előre nem látható és forradalmi következményekkel járó áttörésnek tűnt a gazdasági és társadalmi struktúrában, a munkafeltételekben és a munkásosztály helyzetében. Ilyen megközelítéssel a 18–19. századi mezőgazdasági és ipari forradalom egyszerű magyarázatot nyert, és T. S. Ashton híres kisiskolása bátran leírhatta: „1760 körül ügyes kis szerkezetek hulláma söpört végig Anglián”, és minden más ebből már logikusan feltárult és következett.⁴

Henry Cort, James Watt, James Hargreaves, Richard Arkwright vagy Edmund Cartwright találmánya előtt is léteztek természetesen „az ipar korai formái”, de ezeket általában negatívan írták le és a történészek száműzték őket a korai preindusztriális formák közé /Perlin, Sonenscher/. Ezek „így vagy úgy szoros kapcsolatban álltak a mezőgazdasággal”, annak szezonális munkáitól, nyersanyagától és stagnáló elmaradott technikájától függtek.⁵ Az ilyesfajta ipari növekedést a történészek még ahol jelentkezett sem sorolták be az „iparosítás” címszó alá, minthogy nem lehetett beszorítani a gyáripari üzem szervezeti keretei közé. Kétségtelen, hogy néhány történész mégis beszélt „a tizenharmadik század ipari forradalmáról” vagy az „első ipari forradalomról” 1540–1640 között.⁶ Az előbbi itt azonban arra a megfigyelésre támaszkodott, hogy a vízienergiával hajtott kallómalom használata általánosan elterjedt; az utóbbi pedig arra a felfedezésre, amit D. C. Coleman később „nonszensznek” nevezett, hogy t.i. a vállalkozás gyári formája, vagy a vállalkozás nagyipari módja, amely „magántőkések tulajdonában lévén... a fontok százait vagy gyakran ezreit is felemészti, akik a munkások tucatjait vagy akár százait alkalmazzák – nem jelentett olyan újdonságot, mint azt korábban hitték.”⁷ Az iparosítás kezdeteit visszatolhatjuk, de csak addig a pontig, amikor a tőkét és a gépi technikát a termelő folyamatban már jelentős súllyal hasznosították. Mivel az ipari forradalom csaknem teljesen egybeesik a gyár fogalmával, a gyárak és a gépek korát megelőző korai ipari és iparosítási formák csupán annyiban tűntek jelentősnek, amennyiben előre jelezték a gyáripari rendszer nagyságát, méreteit és koncentrációját, azaz, amennyiben üzemi formát öltöttek – vízzel, széllel, győzzel vagy lovakkal

működtek. Az ipari forradalom eféle előzményeit valóban már igen korai történelmi időpontokban meg lehet találni.

A technika és az újítások hangsúlyozásán túl, a történészek abban is egyetértenek, hogy a tőkét tekintsek a termelés stratégiai tényezőjének, a beruházást pedig a nélkülözhetetlen tartozéknak.⁸ Való igaz, hogy a tőke tényleg fontos szerepet játszott abban, amit a kapitalizmus fejlődésének is szokás nevezni. Az ipari forradalom részben a munkatermelékenységet megszorozó technikának széles körben elterjedt felhasználása volt, a munkások költséges szerszámokkal és szerkezetekkel való felszerelése révén. Ezt a nagy gazdaságfejlődési elméletek Smith-től, Ricardo-tól és Marxtól Schumpeterig, valamennyien hangsúlyozták. Az olyan szovjet tervezők, mint Feldman a húszas években, vagy a keynesiánus közgazdászok, mint Harrold és Domar az 1940-es években, továbbra is megerősítették a tőke és a beruházás fontosságát, és növekedésméleti modelleket építettek e változók köré.⁹ A hagyományos ipar munkaigényes formáinak növekedése nem kaphatott és nem is kapott figyelmet e szemlélet mellett, és így a történészek sokkal inkább az új folyamatok vagy az intézmények preindusztriális korszakában vélték megtalálni a kapitalizmus gyökereit, amennyiben azok feltételezhetően tőkefelhalmozáshoz vezettek. J. Hamilton szerint például az 1500–1700 közötti periódusban a legfőbb dinamikus folyamat az árinfláció volt, amely a béreteknek és a béreknek az áraktól való elmaradása miatt állítólag nagy tőkefelhalmozást okozott. Ez biztosította az ipari felszerelés megteremtéséhez szükséges anyagi eszközt.¹⁰

Az ipari forradalom tanulmányozása iránti érdeklődést a II. világháború után újjáélesztette az ekkor függetlenné váló, de elmaradt országok megszületése a Harmadik Világban. A gazdaságtörténészek megpróbálták újraírni az ipari forradalom történetét a gazdasági növekedés történelmi tapasztalataként.¹¹ Ezzel egyidejűleg úgy tűnt, hogy a Harrold-Domar modell gyakorlati alátámasztást kapott az Egyesült Államokból az európai országok és Japán háború utáni újjáépítésére tömegesen áramló tőke és technológia csodálatos sikere által. A szovjet tervek is a nehéz- és tőkeigényes iparra helyezték a súlyt. Ebben a kérdésben közeledés mutatkozott a nyugati és a kommunista vélemények között. Ilyen politikai és szellemi hangulatban, a „Marshall-terv mentalitás” idején kerülhetett sor arra, hogy Kuznets, Gerschenkron és Rostow hatására amerikai, angol és néhány európai gazdaságtörténész a megtakarítások, beruházások és tőkehatékonysági hányadosok mérése és elemzése alapján mint a harmadik világ országainak ajánlott fejlesztési politikát, olyasmit sugallmaztak, amelyben a tőkének acélgyárak,

alumíniumüzemek és vízierőművek építésébe való transzferálását hangsúlyozták valóságnak vélt „leszivárgási” effektusokkal.¹²

Mindezek ellenére az iparosítás történeti tanulmányozásában a kvantitatív módszerek rendszeres használata, — amihez az „alulról nézett történelem” iránti új érdeklődés társult, rövidesen megkezdte az iparosítás itt leírt uralkodó képének aláásását. A statisztikai mérések nem mutattak hirtelen emelkedést a beruházás nemzeti termékben elfoglalt szerepében az ipari forradalom döntő évtizedei során.¹³ Az állótőke alakulásának mérése azt mutatta, hogy fontossága azóta is eltűzött.¹⁴ Az újabb kutatások feltárták továbbá azt is, hogy a termelés tőkeigényes ágazata a mezőgazdaság volt, olyannyira, hogy az iparosítás éppen azáltal volt tőke megtakarító, hogy a /német/ gazdaságban csökkentette a mezőgazdasági termelés részesedését!^{14a} Az összesített mérések megmutatták, hogy a gazdasági növekedés magas rátáját korábban is elérhették, mint azt azelőtt gondolták volna; vagyis már a gyári rendszer uralkodóvá válása előtt.¹⁵ A leglátványosabb újítások, a vasút és a gőzgép hatása nem volt olyan hatalmas és hirtelen, mint azt gondolnánk.¹⁶ Ezen közben a pre-indusztriális korszakkal foglalkozó történészek felmérték az időszakos és decentralizált kisipar nagyságát és növekedését az ipari forradalom előtt és kimutatták uralkodó szerepét a kibocsátást /output/ és a foglalkoztatást illetően.¹⁷ A proletariátus eredetét, vagy az ipari forradalomnak a munkásosztályra gyakorolt hatását kutató társadalomtörténészek, új módszereket használva a szűk körben élő emberek azonosítására és megszámlálására, megerősítették a nem mezőgazdasági munka fontosságát az úgy nevezett pre-indusztriális társadalomban, és meglepetéssel tapasztalták, hogy a modern iparosítás kezdetei után még milyen sokáig éltek az ipar ezen hagyományos formái.¹⁸ Az ipar hagyományos formái a városi kis műhelyek, a városi háziipar, a falusi ipar uralkodók és tipikusak voltak a lemaradó országokban és az ipari forradalom élén álló régiókban egyaránt, és nemcsak azt megelőzően, hogy az „ügyes kis gépezetek hulláma” végigsöpört a világon, hanem végig a 19. században, valójában egészen a 20. századig.¹⁹ Míg a nagyüzemi manufaktúrában csak néhány ezer embert alkalmaztak az ipari forradalom előtti Európa különböző országaiban, addig családok ezreit vonták be a textil, fémkohászati és egyéb termékek távoli piacok számára történő termelésébe, akik a legmegszokottabb módon, hagyományos kézi módszerekkel, néhány kézi szerszám és olcsó eszközök segítségével dolgoztak. /Spufford/ Ez azt jelentette, hogy a jövedelem szintjét és mozgását, az élet, a munka és a szabadidő megszervezését számtalan család számára befolyásolta, sőt meghatározta a nem mezőgazdasági, hanem „ipari” munka évszakonkénti, ciklusonkénti, és időszakonkénti váltakozása.

Meg kell mondanunk, hogy a 18. és 19. század politikai aritmetikusi és korai statisztikusai tudtak az ipar hagyományos formáinak létéről és számszerű súlyáról. Az *Enciklopédia* a manufaktúráról szóló cikkében élesen elkülöníti a *szórt manufaktúrát* az *egyesített manufaktúrától* és elemzi az egyik, illetve a másik virágzásának feltételeit.²⁰ Mégis a legtöbb közgazdász azt hitte, hogy csupán az ipar koncentrált formája haladó. /Berg/ Mivel a hagyományos ipari formák mindenhol jelen voltak és banalitásuk miatt kevésbé tűntek fel, sokkal bonyolultabb és szükségtelenebb is volt pontos elemzést készíteni róluk. Sőt, mivel a hagyományos falusi ipart többségében parasztok és parasztcsaládok üzték, szinte természetesnek tűnt, hogy azokat, akik falusi ipari tevékenységet csak munkaidejük egy részében folytattak, egy kalap alá vegyék a mezőgazdasági munkásokkal. Ezzel szemben a nagyüzemek és műhelyek szembeötlő jellege, koncentrációja és ritkább előfordulása viszont nagyban elősegítette ezek pontos számbavételét.

Így, ha a Gregory King által 1688-ban és a Joseph Massie által 1759-ben készített becsléseket összevetjük – melyek közül az utóbbi számításba vette a szórt manufaktúrákat, az előbbi pedig figyelmen kívül hagyta őket –, feltárul Angliában a hagyományos ipari szektor kiterjedése és a mellőzéséből származó torzítás nagysága a „Pre-indusztriális társadalom” képének megrajzolásában.²¹ A hagyományos ipar részmunkaidős és szezonális jellege csak növeli a mellőzéséből eredő hibát. Mivel a falusi háziipart általában a vetés-aratás éves körforgásában fennmaradó időközökben végezték, aránytalanul több embert kötött az ipari tevékenységhez, mintsem azt a történészek a kereskedelmi és termelési statisztikák alapján összegyűjthetnék. A tévedés súlyosbodik azáltal, hogy a munkaterhelés általában megoszlott a családtagok között, míg a családfő foglalkozása alapján készült statisztikai felmérések gyakran elsíklottak azon tény fölött, hogy a házastársak és a gyerekek is az ipari munkaerőhöz tartoztak. Így a pre-indusztriális ipari munka jellege és a különböző forrásból származó jövedelemhalmozás komoly problémát jelent az utólagos kvantifikáció számára, és kétségeket támaszt a modern feltételekhez szabott, és kizárólag az ipari forradalom óta uralkodóvá vált munkamegosztásnak megfelelő gazdasági kategóriák – mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások, vagy első, második, harmadik szektor – szerint végzett legalaposabb számítások iránt is.

Egyre nyilvánvalóbb tehát, hogy hiba volt különválasztani a pre-indusztriális gazdaság történetét és azt egy statikus, „elvesztett világgént” tanítani az iskolákban, és csupán az ipari forradalom ügyes gépezeteinek hullámát követő gazdasági szervezetet felruházni a dinamikus és haladó tulaj-

donságokkal. Egyértelművé vált, hogy a gazdaság nem csak a technológiai haladás révén érhet el nagyobb termelékenységet. Jelentős terjeszkedés vagy növekedés – nem keverve össze a modern gazdasági növekedéssel – akkor játszódhat le, amikor a nagyobb output a több input felhasználásának köszönhető, amikor az emberek több időt töltenek piaci tevékenységgel olyan évszakok és órák során, melyeket a megelőző nemzedékek fenntartottak a nem piaci munkára, vagy akár a pihenésre, illetve amikor a népesség nagyobb hányada válik az összmunkaerő részévé. Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy tagadnánk a modern technológia rendkívüli fontosságát az ipari forradalom után. Csak annyit jelent, hogy az a kép, amelyet az európai iparosításról a technológiára és a beruházásra összpontosítva festettek, – torz. Az iparosítást úgy ábrázolja ugyanis, mint egy statikus, elmaradott, alapvetően mezőgazdasági társadalom átalakulását dinamikus, fejlett és lényegében ipari társadalommá. Az a fajta ipari növekedés és gazdasági fejlődés, amely hagyományos technikával, és ipari állóőke-beruházás nélkül ment végbe nem csak egy esetleges „take-off” feltételeit teremtette meg. Azt jelenti, hogy az iparosítás folyamata sok helyen az ipari forradalom előtt kezdődött meg. Ennek figyelmen kívül hagyása nem csak az ipari forradalom előtti gazdasági- és társadalmi struktúra hibás meghatározásához vezetett, hanem magának az ipari forradalom fontosságának hibás szemléltetéséhez is, vagyis oda, hogy a kérdésre: miként változtatta meg az ipari forradalom a világot, hogyan alakította át azokat, akik már túljutottak rajta /Tilly/ – az iparosítás hatásairól szóló sok vitához hasonlóan a kezdete előtti társadalom jellegét illetően is megmaradt a néha még ki sem mondott feltételezéseknél.

A hatvanas évek végén az ipari forradalom paradigmája válságon ment keresztül.²² Széthullott. Egyesek kezdték úgy érezni, hogy nem hagyhatják tovább figyelmen kívül a helyi sajátosságokat és a paradigma, valamint az új kutatások által feltárt adatok közti eltéréseket. A hetvenes években csekély, de egyre növekvő számú gazdaság- és társadalomtörténész tett erőfeszítéseket arra, hogy vizsgálat alá vonja Mendels hipotézisének egyik vagy másik részét, amelyet először egy cikkben publikált 1972-ben a *Journal of Economic History*²³ hasábjain. Az esszé a „proto-indusztrializáció” kategóriájának meghatározását is magába foglalta, aminek bevezetése a vita középpontjának kijelölését célozta. Maga a kifejezés, amely a „pre-indusztriális” és különösen a „pre-indusztrializált” kifejezésekkel ellentétben nem jelez semmiféle visszavetítő szemléletet, mivel a szó etimológiája szerinti „első iparosítás” jelentését, már mások is, pontosabban Eric Jones és Stuart Woolf is hasz -

nálták, anélkül azonban, hogy egy sor kérdés — nemhogy egy definíció — megfogalmazására kísérletet tettek volna.²⁴ Herman Freudenberger és Fritz Redlich a modern gépezetek bevezetése előtti ipari szervezet korai formáiról beszélve használták a „proto-factory” kifejezést.²⁵

A „proto-indusztrializáció” jelentését és az általa megfogalmazott feltételezések valódi jellegét illetően az elkövetkező viták során számos zavar jelentkezett, amint hogy a Mendels-től származó koncepciót Charles és Richard Tilly már 1971-ben elfogadta, ezután pedig az számos gazdaságtörténész jóvoltából nőtt és kidolgozást nyert, még mielőtt Mendels maga akár csak összefoglalta volna kutatásait, és gondolatait egy könyvben való megjelentetés céljából.²⁶ Így 1975-ben Hans Medick, Peter Kriedte és Jürgen Schlumbohm Németországban adták nagyon összetett és érdekes neo-marxista kiterjesztését és értelmezését a proto-indusztrializációnak, melyet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet keretei közé próbáltak elhelyezni. Ez ma már angolul is hozzáférhető.²⁷ A hipotézis demográfiai szempontjait átfogó vizsgálat alá vetette néhány angol egyházközség esetében David Levine 1977-ben publikált könyvében.²⁸ Ezalatt Mendels saját definíciója több finomítási szakaszon ment keresztül. 1969-ben disszertációjában eredetileg még „a manufakturális tevékenység elsősorban vidéken történt kiterjesztéseként” határozta meg a fogalmat.²⁹ Hozzátette ehhez, hogy a kézműveséget akkor tekinti „proto-iparnak”,

ha: „a munkaerő túlnyomó többségét földdel bíró parasztok és föld nélküli mezőgazdasági munkások alkották. Akár van földjük, akár nincs az a lényeges, hogy nyári tevékenységüket ne a vászontermelésnek szenteljék, hanem általában a mezőgazdaságnak.”³⁰

Mivel a fogalom meghatározása nem volt eléggé használható, különösen a proto-indusztrializáció kezdete meghatározásának problémáját vizsgálva az egyes konkrét esetekben, 1971-ben Mendels kiterjesztette és módosította a fogalom jelentését. Ugyanebben az évben írott és a következőben megjelent tanulmányában meghatározását a mezőgazdaság hangsúlyozásával tette összetettebbé. A proto-indusztrializációt többé már nem csak „a hagyományosan szervezett, de piacorientált, elsősorban falusi ipar gyors növekedéseként” határozta meg, hanem *együttal* olyan folyamatként, amely „együtt járt a gazdaság térbeli szervezetének változásaival”,³¹ ami magával hozta egy kereskedelemre orientált mezőgazdaság elágazását /a fogalmat Eric Jones-tól véve/ egy a mezőgazdaságot és az ipart az évszakok ritmusa szerint összekapcsoló paraszti szektortól. A meghatározás e kiterjesztését elősegítette az az igény, hogy a proto-indusztrializációt elkülönítsük a korábbi idők

háziiparának egyszerű megnövekedésétől. A mezőgazdaság és az ipar közötti kölcsönhatások, amelyeket Flandirában figyeltek meg és amelyeket korábban Eric Jones fejtett ki, megkülönböztető ismérvvé váltak. Mendels ezen az úton haladt tovább és következő cikkében azt magyarázta meg, hogy miért jelentett ez a kapcsolat olyan egyensúlytalansági tényezőt a mezőgazdaság és az ipar között, amely a gazdasági körzetek fejlődését előre hajtotta egy a modern iparosításhoz vezető, egyre táguló kört leíró úton.³³ Ettől kezdve mindaz, ami először párhuzamos előfordulásként jelentkezett – azaz egyrészt a háziipar növekedése, és másrészt a mezőgazdaság kettéágazása paraszti és kereskedelmi zónákra –, előlépett a proto-indusztrializáció kettős jellemzőjévé, tulajdonképpeni definíciójává. Ez annyit jelentett, hogy a hipotézis átalakulásával empirikusan igazolhatóvá tette a koncepciót. A meghatározás leszűkítésével és a jelenség körülhatárolásával Mendels csökkenteni remélte a hipotézis cáfolhatóságát és elutasíthatóságát, és elkerülte a tautológia csapdáját. Hartwell vádjára a következőként felelt:

„egy problémát úgy kell megfogalmaznunk, hogy tudatában legyünk annak, mit kutatnak a történészek, és hogy összehasonlíthassuk a különböző történészek munkáit. Ugyanakkor az ismérveket is úgy kell meghatározni, hogy a következtetések ellenőrizhetők, az eltérő következtetések pedig összeegyeztethetők legyenek... Így a történelmi viták értelmet nyernek és nem válnak a félreértések, a terminológiai zavarosság és az összehasonlíthatatlanok összehasonlítása miatt kusza zürzavarrá.”³⁴

Amikor a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottsága elhatározta ennek a szekciónak a megszervezését és azt a nyilvánvalóan kihívó címet adta neki, hogy „Proto-indusztrializáció: elmélet és valóság”, a megvitatathóság céljából Pierre Deyon és Franklin Mendels előkészített egy olyan előzetes anyagot, amelyet szétszítottak a szekcióban részt vevők között. Talán nem szerencsés módon ismét néhány kisebb változás került be a hipotézis megfogalmazásába a korábbi változathoz képest, így az általunk elkerülni szándékozott zavart nem tudtuk teljesen kiküszöbölni a vitából. Azt írtuk:

„A proto-indusztrializáció alatt egy alapvetően regionális jelenséget értünk, tehát olyat, amelyet régióként kell megfigyelni és nem országos szinten, ahol már bizonyos kritikus együtthatások elleplezhetik a proto-indusztrializáció folyamatát.”³⁵

Ez az előzetes bevezető fejezet ismét hangsúlyozta, hogy a proto-indusztrializációra vonatkozó hipotézis regionális és nem nemzeti vagy nem-

zetközi szintű elemzésen és adatgyűjtésen áll vagy bukik. Míg a regionális gazdaságtörténet a helytörténetek tárgykörét korábban leszűkítette, alapvetően ellenezve minden általánosítást és összehasonlítást, a proto-indusztrializációt övező hipotézis egyik sarkköve az, hogy a nemzet-állam anakronizmust jelent az ipari forradalom korai szakasza összehasonlító elemzésének területi egysége kiválasztásához. Ez nem csupán a könnyebbség, a kutatási stratégia, vagy a rendelkezésre álló adatok kérdése. A helyzet az, hogy a mezőgazdaság és az ipar közötti alapvető kölcsönhatások és a hozzájuk tartozó demográfiai változások a geográfusok által durván a hagyományos régiókkal egyenértékűnek meghatározott földrajzi térben lényegében eltűnésre ítéltettek. A munkaerő és főleg a gabonatermelés korlátozott mobilitásának korában a mezőgazdaság és az ipar évszakonkénti összekapcsolódása, ami olyan jellemző a proto-indusztrializációra, a regionális töke körüli kis sugarú övezetben ment végbe. Ennek a kérdésnek a további megvitatása másutt nemrégiben jelent meg,³⁶ de a kérdés lényegét, bár kevésbé explicit módon már az 1972-es cikk tartalmazta.

Ezután Deyon és Mendels a proto-indusztrializációt „három jelenség regionális kombinációjaként” kezdték meghatározni, amelyek a következők:

„Először, a proto-indusztrializáció olyan típusú ipart jelent, amelynek a *piaca a régió kívülről található*, sőt gyakran az országhatárokon kívül. Tehát a termelést a helyi gazdasági feltételeket tekintve részben autonóm hatások is érik. Meg kell különböztetnünk a proto-indusztrializációt a hagyományos kézművességtől és a kistőkétől, amelyek a vidék lakóit mindig is ellátták ruházattal, cipővel és mezőgazdasági javakkal. Másodszor, a proto-indusztrializáció legjelentősebb kérdése a *paraszti* népesség részvételét érinti a piacra termelő kézművességben. Ez a népesség a kézművességben a fenntartásához és a rá kirótt terhek megfizetéséhez szükséges források kiegészítőjét találta meg. A kézműves tevékenység szezonális jellegű volt, mivel a mezőgazdasági munka ritmusához igazodott; kivéve, amikor a proto-indusztrializáció szélsőséges vagy végső formáját elérve egész családokat foglalkoztatott teljes munkaidőben. Tehát a proto-indusztrializáción olyan ipart értünk, amely a vidék egészének nyújtott foglalkoztatást.”

Itt kell megemlítenünk azt az általunk elkövetett szándékunkon kívül álló és sajnálatos mulasztást, ami a definíció dinamikus elemeit illette /Tilly/, és amelyeket Mendels korábban felsorakoztatott. Amit el kellett mondanunk, az volt, hogy a proto-indusztrializációt a következőképpen határoztuk meg: „a paraszti népesség egyre növekvő részesedése a piaci kézműves termelés-

ben... A proto-indusztrializáció alatt tehát egy olyan ipar *növekedését* értjük, amely a vidék egészének nyújtott foglalkoztatást.”

Vagyis egy sor bonyolult rendszeren keresztül kapcsolódott a városi kézművesség és az összevont manufaktúrák eltérő formáihoz. Gyakran a városban teljesedett be a termelő átalakítás utolsó szakasza, amely a városban szétszórtnan vagy műhelyekben koncentrálódva mérsékelt állótőke beruházást igényelt, és a dolgozó iparostól a legmagasabb szakismeretet kívánta meg. Szintén a város volt az a hely, ahol a falusi kézműves a termékei számára elhelyezési lehetőséget talált /Kaufsystem/ és ahol a kereskedő-manufaktúra tulajdonos székelt /Verlagsystem/. Nem szabad tehát elfelejtenünk, hogy a teljes kézműves szektort a városokban szervezték és fogták össze.

Ez a korábbi meghatározásokhoz képest némi módosítást jelent, amely – talán véletlenül – alábecsülte, de legalább is nem emelte ki kellőképpen a városi szektor jelentős szerepét a proto-indusztrializáción belül. A proto-indusztrializációról készült korábbi írások kétségtelenül csaknem teljesen a vidéki szektorra szűkítették le vizsgálatuk és leírásaik látókörét.³⁷ Ez azt a benyomást kelthette, hogy az egyes körzetekben található városok teljes mértékben külsődleges, ha nem fölösleges szereplői voltak a proto-indusztrializáció folyamatának, ami pontosan olyan szélsőséges elgondolás lenne, mintha az ellenkezőjét állítanánk, vagyis a városok voltak a kizárólagos gyűjtőpontjai a regionális gazdaság dinamikus erőinek, amint azt a régi történészek tették. Egy nem régiben készült, Lombardia 17. századi gazdaságáról szóló tanulmány valóban azt állítja, hogy „Európában a korai kapitalizmus régebbi központjainak egyike sem /legyen az Antwerpen, Velence, Amsterdam, Genua, Bordeaux, vagy Firenze/ játszott vezető szerepet a modern iparosítás előmozdításában.” A lombard városokban

„alig találjuk azokat a nyomokat, amelyeket a modern iparosodással kapcsolhatnánk össze, viszont olyanokat igen, amelyek homlokegyenest az ellenkező irányba mutatnak. Növekedésük és gyors sikerük mesterembereik és kereskedőik magasabb rendűségének volt köszönhető a még „barbár” Európához képest, és jelentős támogatást kapott a városoknak a hátszágukkal szembeni megkülönböztetett helyzetétől... Sikerük koraérett volta hosszú távon önelégültséget táplált és túlzott támaszkodást a hagyományos technikákra és mintákra. A városok tehát nyilvánvalóan rosszul szolgáltak volna a nagyméretű iparosítás bölcsőjeként; távol álltak attól, hogy a modern gazdaság előőrsei legyenek, a gyorsan lehanyagló múlt anakronikus relikviáinak kell

őket tekintenünk. A modern gazdaság előfutárainak megtalálásához a vidék az, ahová fordulnunk kell...”³⁸

Sőt azt is tudjuk, hogy az európai városok demográfiai növekedése nem volt olyan gyors a 18. században, mint a környező vidéké, és természetesen a falusi ipar növekedése felülmúlta a városi üzemekét és manufaktúrákét. A város mégis a régió gazdasági struktúrájának lényegi eleme volt a proto-indusztrializáció során, talán az egész regionális építmény sarokkövének nevezhetjük. A város összefogta, sőt irányította a proto-indusztrializációt kereskedőivel és piacaival. A kiadási rendszer kereskedői a városból irányították a környéken szétszórta manufaktúrális tevékenységet. A városi piacra szállították a Kaufsystem független termelői az áruikat. A városban megy végbe a termelés leginkább szakismeret és tőkeigényes befejező fázisa, tehát az, amely gyakran a legnagyobb részesedéssel járul a termék értékéhez. A városokból hajózták ki a nagykereskedők a többi régió felé a javakat. A városokba áramlottak a környező területek kereskedő farmjainak élelmiszer fölöslegei, és a városi lakosság ezektől a fölöslegektől függött.³⁹

Harmadszor, a proto-indusztrializáción értjük a kereskedelmi *mezőgazdasági többletet* termelők és a kis parcelláikon az önellátást elérni képtelen parasztok szövetségét. A mezőgazdasági önállók jövedelmét nem csupán a kézműves tevékenység emelte, hanem a nagyobb farmokon végzett szezonális bér munka is, amikor itt az év egyes szakaszaiban kiegészítő munkaerőre volt szüksége. A proto-indusztrializációt tehát három elem egyidejű előfordulásaként definiálhatjuk egy régió keretein belül: falusi ipar, külső irányultság, és a falusi ipar összenövése a kereskedő mezőgazdaság regionális fejlődésével.

Ditz helyesen mutat rá arra, hogy ebben a bekezdésben eltérés tapasztalható a korábbi változatoktól, ahol a kereskedő mezőgazdasági többlettermelők és a kisparasztság szövetsége speciális földrajzi „régiókban” való térbeni elkülönülés formáját öltötte: „egyes régiók az ipar felé fordultak, míg mások kereskedő mezőgazdaságukat fejlesztették a szükséges feleslegek biztosítására.”⁴⁰ /A későbbiekben Mendels a „zónák” kifejezést alkalmazta, pl.: „Az eltérő zónák egy régión belüli egymás mellé kerülése fenntartotta a bonyolult ökológiai egyensúlyt és ez minden oldalról hasznosnak bizonyult.”⁴¹ /Ez a változtatása azonban nem volt véletlennek tekinthető. Azt célozta, hogy homogén régiók kerüljenek a proto-indusztrializáció kategóriájába, ahol minden egyes faluban a háziiparban foglalkoztatott parasztok és a nagyobb élelmiszerfelesleget előállító farmerek osztálya egyaránt megtalálható.

Ily módon definiálva, hogy mit is értenek proto-indusztrializáció alatt, Deyon és Mendels a következő hipotézis csoportot fejtette ki:

A fent leírt kombináció azokat a régiókat, amelyekben létrejött, előre hajtotta az ipari forradalom irányában, vagy legalább is elősegítette a gépesítés befogadását.

Először, a proto-indusztrializáció következményeként szétért a pre-indusztriális népességalakulás önszabályozó jellege, amely addig a népesség növekedési rátáját a fennmaradás helyi eszközeihez igazította. Ezt az igazítást vagy maguk a parasztok, vagy uraik és földbirtokosaik nyomása vagy a régmúlt öröksége vagy az öröklési szokások végezték el. Az önszabályozó /vagy homeosztatis/ rendszer összetétele jelentős növekedést eredményezett a családok számában és a falvak méretében, mivel a farmok méretétől a továbbiakban már közvetlenül nem szabályozva kiegészítő kézműves jövedelmek járultak a mezőgazdasági létfenntartás helyi forrásaihoz. Lehetővé vált a farmok egyik nemzedékről a másikra történő szétosztása, különösen mivel a fölösleget termelő farmok kiegészítették az élelmiszer-tartalékokat.

Ugyanakkor azok a régiók, ahol a proto-indusztrializáció már teret nyert, viszonylag hamar találkoztak a szétszórt ipar jövedelmeinek a csökkenésével, mivel a szétszórtság egyre nagyobb gondot okozott a kereskedőknek a termékek begyűjtésében és a minőség ellenőrzésében. Ennek következtében a kereskedők némelyike hasznosnak találta, ha az üzemekben összevonja a rendelkezésére álló munkaerő legalább egy részét és ezután élvezzi a munkaerő-megtakarító mechanikai újítások adta lehetőségek előnyeit.

Másodszor, az üzemek létesítéséhez és az új gépek bevezetéséhez szükséges tőke a proto-indusztrializáció előre haladtával helyben felhalmozódott. Meggazdagodtak általa a kereskedők csakúgy mint a kereskedő farmerek és földbirtokosok, akik magas bérleti díjakat szedtek a kézművesek által lakott kis töredék telkekért. Egyszóval, a proto-indusztrializáció révén mind a kereskedő, mind a földtulajdonos osztály olyan új többletkezletre jutott, amelyből tőketartalékot hozhatott létre.

Harmadszor, a proto-indusztrializáció a kereskedők révén inter-regionális és nemzetközi kereskedelmével és piacaival hozzájárult a technikai tudás és tapasztalat felhalmozódásához. Olyan edzőtérre vált, ahol az első ipari vállalkozók felnevelkedhettek.

Negyedszer, a regionális kereskedő mezőgazdasági szektor fejlődő-

dése a proto-indusztrializáció szakaszában felkészítette ezt a szektort arra a megnövekedett kínálatra, amelyet a következő szakaszt kísérő urbanizáció során nyújtania kellett, és mindezt jelentősebb árnövekedés nélkül tette.

Ezek voltak azok a fontosabb mechanizmusok, amelyek nyilvánvalóan elősegítették a proto-indusztrializációból a modern iparosítás szakaszába való átmenetet. Ugyanakkor az egyes körzetek proto-indusztrializációja gyakran holtvágánynak bizonyult, vagy éppen a körzet dezindusztrializációjához vezetett.

* * *

A körlevelünkre válaszul beérkezett 46 anyag szerzőinek és címeinek listája a Mellékletben található. Ezek az anyagok lehetőséget adnak arra, hogy egy régen megfogalmazott hipotézist összevessünk az új, egymástól független empirikus adatokkal. Előadásunk nem is tesz kísérletet arra, hogy a dolgozatokban talált legfontosabb tényeket és véleményeket bemutassa. Természetesen nem valamiféle megállapodott egységes formátumban készültek és így az összes hozzászólás elolvasása után kialakult kép alapján kell osztályoznunk a tartalmukat.

A kommentárok első csoportja magával az alap definícióval foglalkozott. Bár több esetben – beleértve Koreát, Tajvant /Ho/ és Nyugat-Afrikát /M. Johnson/ – megerősítették a háziipar szezonális jellegét, Saito Japánban azt figyelte meg, hogy a falusi textilipar munkamegosztása elsősorban nem évszakonként, hanem nemenként alakult. A falusi textilipari mellékfoglalkozás női munka volt. Normandiában ugyancsak a nőket érintette elsősorban a textiltereskedelem és ipar ingadozása, míg a férfiak főként a mezőgazdaságban dolgoztak. /Gullickson/

Clarkson és Collins azt kifogásolja, hogy a proto-indusztrializáció definíciója nem hagy teret az olyan típusú közösségnek, amely mint pl. Lisburn esete is mutatja, elsősorban a háziiparral volt elkötelezett – gyakran más tevékenységekkel összekapcsolódva –, és mégis város volt. Észre kell azonban vennünk, hogy megfigyelésük egy 1821-es felmérésre támaszkodik, tehát több évvel a gyáripari rendszernek a városban történt első megvalósulása utáni időkre, azaz szigorúan véve olyan időpontra, amikor a proto-indusztrializáció szakasza már lezárult. Emellett, mint csaknem mindenhol, a manufaktúrális szervezet hagyományos formái itt is megmaradtak és a továbbiakban még hosszú ideig együtt léteztek az új formákkal. Kriedte a kérdés

összetettségét és dialektikáját vitatja. Medick és Enciso azt a tényt hozza fel, hogy a falusi ipar nem volt mindig szabad a céhektől és a korporációktól, ami jelzi, hogy a munkaerőmegtakarítást tekintve a falusi ipar előnye a városival szemben nem volt minden esetben olyan nyilvánvaló, mint azt hagyományosan hinnénk.

A városi ipar jelentőségének kérdése is előjön a periodizációval és a proto-indusztrializáció, valamint az ipari növekedés korai szakaszai közötti időrendi megkülönböztetéssel kapcsolatosan. Gutmann szerint az iparosítás folyamatának igen hosszú szakaszát jelentheti a proto-indusztrializáció, mivel az ipar elfalusiasodása a kereskedőknek és a manufaktúratulajdonosoknak az ésszerű válasza volt a 17. század gazdasági válsága által rájuk mért veszteségekre. Némileg egyetértve Hohenberg azt mondja, hogy a városi és a falusi ipar hosszú ciklusokban váltakozott, ahogyan a reálbérek ingadozásának előnyei az egyikőtől a másikhoz szálltak. Mendels benyújtott anyagában lényegében elfogadja ezt az elemzési módot, amikor a flandria proto-indusztrializáció kezdete azonosításának új magyarázatában a bérek, a gabonáarak, a vászonárak, a bérleti díjak és a földárak relatív változásaira összpontosít. Von Stromer és Criacono igen hosszú időtávlatban vizsgálja a textilipart és bizonyos regionális központoknak az évszázadokon keresztül fennmaradását figyelik meg. Schultz összekapcsolja a proto-indusztrializációt és a falusi mesterségeket. Véleménye szerint az ilyen szakmák növekedése a helyi piacokon /hentesek, pékek, gyertyaöntők/ előkészítette az utat a proto-indusztrializáció számára. Diedericks kimutatja, hogy a Hollandiában található virágzó, de teljesen mezőgazdasági közösségek támogatták a különböző szakmák egész sorának létét a helyi farmerek igényeinek kielégítésére.

Perlin a proto-indusztrializációt szélesebb térbe akarja helyezni. Véleménye szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet tanulmányozásának megfelelő elemzési egysége a világgazdaság, és a proto-kapitalizmus fogalmát kellene használnunk, egy olyan terminust, amelytől azt reméli, hogy elősegíti majd az indiai pre-koloniális fejlődés megértését korai piacgazdaságával együtt.

A proto-indusztrializáció kezdeteinek kérdése jön elő a háziipar növekedését elősegítő társadalmi és demográfiai körülményekkel kapcsolatosan is. Saito az európainál általában sokkal erősebb demográfiai nyomást tekint fontos magyarázatnak, amit egy 1881-es adatbázisra támaszkodó keresztszetszet-elemzéssel igazol. Ditz annak ellenére, hogy megfigyeli a népsűrűség sokkal alacsonyabb voltát az Egyesült Államokban mint Európában, mégis kimutatja a 18. század végén a népesség számának növekedéséből adó-

dóan a felszántható földre nehezedő bizonyos nyomás nyilvánvalóságát, oly annyira, hogy itt a háziipar a kivándorlás alternatívájaként jelentkezett. Chao szerint Kínában a pamutfonás és -szövés a 15. században kezdett elterjedni, azzal egyidejűleg, hogy a népesség növekedése földhiányt okozott. A még ősből kínai selyemiparnak volt egy városi manufaktúrális ága, nagy üzemekkel és gyárakkal és egy falusi családi üzemekre alapozott összetevője. A verseny megszüntette az előbbi, az utóbbinak azonban nagyobb volt az átvészelő ereje. Mind a selyem, mind a pamut esetében a népesség növekedése az, ami a családi munka határtermékének szintjét a bér munkáé alá vitte. A bér munkának legalább az önfenntartáshoz elegendő bért biztosítania kell, ami így egyúttal határt szab a határterméknek is. A családi munka határtermékénél nincs ilyen plafon, mivel a családtagokat nem felveszik és elbocsátják, a munkaerő kínálat adott, meghatározza a család nagysága és kormegoszlása.

Mendels eredetileg úgy vélte, hogy a népességnomás volt a falusi ipar növekedésének legfőbb oka Flandriában. Vandenbroeke ugyanakkor kimutatja, hogy az 1700–1750 közötti időszak a szövőknek és a bér munkásoknak nagyon magas reálbéreket jelentett. Ekkor ugyanis a reálbérek olyan magas szinten voltak, amit a késő középkor óta nem értek el Flandriában. Mindez homlokegyenest ellenkezik azzal a nézettel, mely szerint a flamand ipar „a szegénység édes leánya” lett volna. Mendels azonban továbbra is kitart amellett, hogy a flamand szövők a falusi társadalmi skála alján vagy annak közelében helyezkedtek el, elismerve, hogy az egész skála feljebb emelkedett a jövedelmek emelkedése következtében ebben az időszakban. Mendels szerint az emelkedő reálbérek nyomást gyakoroltak a kereskedők profitjára, akik úgy próbálták meg visszanyerni a veszteségeiket, hogy a munkát az olcsóbb falusi munkaerőnek adták ki.

M. Johnson szerint Dél-Afrikában a falusi ipar nem egyszerűen munkaigényes volt, hanem gyakorlatilag csak munkaerőt igényelt, tőkét nem rúháztak be. Mills úgy találta, hogy Leicestershire-ben a kötők minden bizonynyal az egyszerű bér munkások társadalmi-gazdasági szintje fölött álltak. Legalábbis a proto-indusztrializáció első szakaszában, amit 1650–1750 közé tesz. A saját rájákkal és számszámokkal rendelkező harisnyakötők önálló vállalkozók voltak, messze a létfenntartáshoz szükségesnél magasabb jövedelmekkel. A kötőkeret azonban mind bonyolultságát, mind árát tekintve a falusi textil munkások által használt gépek felső régiójába tartozott. Ugyanakkor az 1750–1850 közötti időszakban a harisnyakötők státusza rohamosan csökkent, ahogy a harisnyakereskedőtől függő egész munkaidőben dol-

gozó kötökké váltak. Más szóval a Kaufsystemből a Verlagsystembe való átmenetet az elproletarizálódás és az elszegényedés kísérte. Deboutte megfigyelte, hogy Liège körzetében a fegyver- és fémkereskedelmet házi manufaktúrák végezték, amelyek tagjai messze az egyszerű proletariátus fölött érezték magukat. Hudson kimutatja, hogy a gyapjúszővők gazdagsága és státusza attól függött, hogy saját szerszámokkal rendelkező földtulajdonosok-e, csak úgy mint a Kaufsystemben szervezett gyapjúszektor esetén, vagy pedig egy kiadótól függték, mint Yorkshire ugyanezen régiójának kamgárn-manufaktúrái. Schlumbohm Osnabrück környékéről azt írja, hogy minél több földje volt egy parasztnak, annál több vásznat adott el /bár azt nem tudja meghatározni, hogy valójában mennyi vásznat termeltek a paraszt bérlői/, míg Bielefeldben a legtöbb földdel rendelkező parasztnak nem volt szövőszéke, a némi földdel rendelkező parasztnak ugyanakkor több szövőszékük volt, mint a földteleneknek. Itt megtalálhatók voltak a földnélküli bérszővők is!

A régió általános társadalmi szervezete és mezőgazdasági struktúrája kimutathatóan fontos tényező a háziipar elhelyezkedésének magyarázatában, lényeges előmozdítója a háziipar növekedésének és a mezőgazdaság modernizálásának /vagy lemaradásának/. Mills hangsúlyozza, hogy a nyílt falvakban, ahol az urasági vagy földesúri felügyelet gyengébb volt, kedvező feltételek alakultak ki az ipar növekedésére. Véleménye szerint a szigorú felügyelet alatt álló zárt falvak viszont egyre inkább háttérbe szorították az ipart. Badia azokat az akadályokat elemzi, amelyeket a „foro” okozott a Galíciai falusi társadalmak számára. Fredenberger kimutatja, hogy az „elő-gyárakat /proto-factories/ legalábbis támogathatta a hagyományos nemesi osztály; Rudolp szerint pedig a jobbágyságot könnyen tekinthetjük az ipart előmozdító társadalmi és mezőgazdasági rendszer egyik típusának, mivel az állandó munkaerőt biztosította. A felszerelés részeként a földesúr érdekében állt, hogy mindig és minden időszakban hasznosítsa, még a holt szezonban sem hagyva nyugodni. Egy olyan erősen szezonális mezőgazdaság esetében, mint pl. az orosz, a földesúr számára kézenfekvő eszköz volt a háziipar a nem szabad munkaerő lekötésére és termelékenyen tartására a hosszú tél folyamán. Chao szerint nem a jobbágyság, hanem a nagyon erős családi szervezet tette a munkaerő árát állandóvá Kínában, még azután is, hogy a népesedési nyomás a határtermelékenységet leszorította. Ho elméleti modellje két egymással kölcsönhatásban levő régiót foglal magába, az egyik intézményesen szabályozza a népességet, a másik nem.

Mager megfigyelte, hogy az ipar növekedése olykor a bekerítések következménye volt, mikor is a közös földek magánföldekké váltak. Ugyanígy

a paraszti ipar növekedése Bulgáriában /Palairet/ közvetlenül kapcsolatba hozható és jellemezhető az oszmán urak kisajátításai által kialakult földhiánnyal. Amikor az őslakókat korlátozták a gazdagabb földek megművelésében, visszavonultak a hegyek közé és az ipar révén kezdtek jövedelmeket szerezni. Amikor az oszmán uralom fokozatosan visszaszorult és a föld viszszerült, az ipari termelés is visszaesett. Nyilvánvaló, hogy az alacsony föld/munkaerő hányad az ipari mellékkereset kutatásának egyik mozgatórugója volt, de az alacsony, vagy csökkenő hányad okai változók és nem tartoznak szorosan vett témánkhoz: a hatások alapvetően azonosak voltak, függetlenül attól, hogy a földhiány a tilalmak vagy az eltulajdonítások révén intézményesen alakult-e ki, vagy pedig, a népesség saját demográfiai reprodukciójának magas aránya következményeként.

A proto-indusztrializáció demográfiai és társadalmi következménye talán a proto-indusztrializáció forgatókönyvének legváratlanabb és legizgatóbb aspektusa. Az eredeti modell szerint a népesség növekedése volt az elszegényedés legfőbb oka és a parasztok úgy gondoltak az iparra, mint szegénységük enyhítésének eszközére. A szegénység a proto-indusztrializáció révén mégsem tűnt el, sőt megvolt az a szerencsétlen visszahatása, hogy az öreg önigazgató népesedési rendszer széttörése útján fokozta a szegénységet. Ez elsősorban a házasságok révén valósult meg, mivel ezeket előmozdította az iparból származó közpénzjövödelmek reménye. Vandenbroeke olyan belga adatokat hoz fel, amelyek ellentmondani látszanak a modellnek, kimutatva, hogy a proto-indusztrializáció folyamán a házassági életkor nem csökkent. Mendels kimutatja, hogy a házassodások sokkal figyelmesebb vizsgálata ebben a kérdésben a modell alátámasztását eredményezi. Vandenbroeke csak úgy, mint Servais, tagadja az elszegényedés tényét kelet-Belgiumban. Mind a ketten a paraszti jövedelmek kiegészítési formáját látják a falusi iparban, és a földhözjutás, sőt még egy magasabb életszínvonal elérésének lehetőségét is. Ugyanakkor Mendels a földárakat, a földbérleteket, a jelzálogterheket, a kamatlábakat és az élelmiszer, valamint a vászon árakat használja fel annak bemutatására, hogy a változók relatív fejlődése teljesen egybevág azzal a hipotézissel, hogy a flamand gazdaság növekvő összipari és mezőgazdasági termelését a proto-indusztrializáció folyamán a földesurak és a kereskedő manufaktúrák tulajdonosai fölérték le. Valójában Servais is egyetért azzal, hogy a jelzálog fizetések oly magasak voltak, hogy a tulajdon haszonélvezeti jogából származó jövedelem csaknem egészét, ha nem egészét elvitték. Sőt Vandenbroeke adatai 1750, illetve már 1725 után visszaesést mutatnak a reálbérekben, csak úgy, mint az egy főre jutó termelésben.

Pays de Caux-ban /Normandia/, ahol – mint fentebb említettük – az otthoni ipari termelést a nők végezték, Gullickson szerint a népességnövekedés nagy részét a vándorlás magyarázta. A textilmunkások házassági átlagéletkora magas maradt. A legkorábban házasságra lépő nők a gazdag parasztok lányai voltak. Amikor a házi fonást helyettesíteni kezdték a géppel készült fonallal, a házassági kedv visszaesett, ennek azonban csak igen enyhe demográfiai hatása volt, és Gullickson szerint annak volt köszönhető, hogy a háziipar alapvetően női tevékenység volt. „A hatást letompította a férfi foglalkoztatás stabilitása.” Saito-nak a japán termelésről végzett kutatásai azt eredményezik, hogy a nemek közötti munkamegosztásnak a jelentősége számos igen érdekes módon megerősíthető egy olyan átmeneti változóként, amely módosítja az ipar hatását a családalapításra. Japánban a proto-indusztrializáció – bármilyen alaposan vizsgáljuk meg és azonosítjuk is –, nem vezetett a házassági életkor csökkenéséhez, sőt inkább az ellenkezőjéhez, és amint azt korábban már említettük, a háziipar főként női munka volt. Ráadásul azt is hozzá kell ehhez tennünk, hogy a japán körülmények az európaiaktól abban is eltérnek, hogy a női házassági életkor nagyon alacsony volt, míg a férfiak életkora első házasságukkor közeljárt az európai szinthez. A T. C. Smith által Nakahará-nak nevezett japán faluban a 18. században a férfiak első házasságakor az átlag életkor 27, a nőknél 19,5 év volt.⁴² A lányoknak nem volt hozományuk, és ez nagy különbséget jelent; a szülők nem ösztönözték őket arra, hogy türelmesen várjanak /kivéve, ha munkájuk a szülői házban értékesítette őket/, és a vőlegényeknek semmi okuk nem volt arra, hogy idősebb nőket vegyenek el; nem úgy mint Európában, ahol az utóbbiak többet hozhattak a házasságba mint a fiatalok. De a japán asszonyok ezt a korai házassági kort, amely hatalmas népességnövekedést okozhatott volna, termékenységi rátájuk csökkenésével ellensúlyozták, olyannyira, hogy a népesség a 18. században csaknem stagnált. Végül a japán családoknál divott a gyermekgyilkosság és az örökbefogadás, az optimális családnagyság elérésének két módszereként. Úgy tűnik tehát, hogy a családi szervezet egész logikája, a családon belüli kapcsolatok, a házasság, a születés és a halál nem ugyanazt jelentették Japánban, mint Európában.⁴³ Saito eredményeinek más statisztikai mutatói is a mezőgazdasági vagy az ipari változásokra, vagy mindkettőre való alacsony demográfiai érzékenység benyomását keltik.

Nyugat-Afrikában M. Johnson nem fedez fel semmilyen demográfiai választ. Rámutat viszont, hogy mivel a világnak ezen régiójában a föld bőségesen állt rendelkezésre és nem jelentkezett népességnövekedés, nem várhatunk európai típusú házasságmodellt, vagyis a proto-indusztrializáció nem zavar-

hatta meg a nemlétező önszabályozó mechanizmust. Végül Leboutte kimutatja, hogy Liège környékén a házassági életkor, amely magasnak és állandónak tűnik végig a 18. és 19. századon keresztül, olyan adat, amely egybevág az ő mindenre kiterjedő polgárosodási következtetésével, minden esetre jobban, mint az ellenkezőjével, az elproletarializálódással. Wanre faluját kivéve sajnos Deboutte adatairól azt kell mondanunk, egy kicsit későiek jelen vizsgálódásunk céljaira. Java részük a modern iparosítás kezdetének időszakából való.

A proto-indusztrializációból a modern iparosításba való átmenet problémája nagyobb érdeklődést váltott ki a szekció résztvevőiből. Néhány elkészült hozzászólás ismeretében hasznosnak tűnik visszatekinteni a kérdés megfogalmazásának 1972-es változatához. A proto-indusztrializációt akkor úgy tekintettük,

„mint a modern iparosítást megelőző és előkészítő első szakaszt... a második szakaszt az elő proto-indusztrializáció mozdította előre... az elő proto-indusztrializáció követte ki a modern iparosítás útját” és hogy „mindazonáltal egyes régiókban visszafejlődött az iparosítás... Így tehát nyilvánvaló, hogy míg a proto-indusztrializáció előkészítette a gyáripari fejlődést ott ahol ez utóbbi megvalósult, és kikövezte az utat számára, semmi sem volt azonban magától értetődő és automatikus az első szakaszból a másodikba való eljutás útján... Az első szakaszban a falusi ipar hasonló fejlődése tehát óriási különbségekhez is vezethet a második szakasz iparosítása méreteiben és ütemében... A természeti erőforrások megszerezhetősége, a lényeges új fűtő és nyersanyagok elhelyezkedése, és mindenekeelőtt a társadalmi-politikai környezet határozta meg az átmenet sikerét az ipari forradalom által létrehozott feszültségek feltételei között a fejlett régiókban. A jövő /gyár/ iparosításának menetét alapvetően meghatározta a „tőkefelhalmozás nagysága csakúgy, mint az a politikai és társadalmi színtér, ahol az végbement, valamint az, hogy kinek a kezébe került ez a tőke.”⁴⁴

Azóta Peter Kriedte kimutatta annak a lehetőségét, hogy a proto-indusztrializáció valójában visszatarthatta a jövő gyáripari fejlődését, hogy életképessége késleltethette a gyáripari rendszer kialakulását.⁴⁵ Kang Chao még pontosabban mutat rá arra, hogy a családi alapokon működő háziipar hagyományának a megléte csupán visszatartotta és lelassította a gyárak megjelenését Kínában, hatékonyan küzdve ellenük. Azzal érvel, hogy a hagyományos háziszektor versenyképessége a legutóbbi elemzések szerint a népességnyomás következménye volt, azaz a családi farmok felszívták a felesleges

munkaerőt. Lyons szerint a gyáripari szektor növekedését Lancashire-ben alig befolyásolta a kézműves szektor. „Tehát azt mondhatjuk, hogy bizonyos körülmények fennállása mellett az előipar /proto-industry/ hozzájárult a gyáripar növekedéséhez, máshol versenyt támasztott neki és a brit gyapotszövők esetében pedig egyik sem volt igaz.” Perlin szerint, „ha alaposan megnézzük Európa és Ázsia azon régióinak fejlődését övező történelmi körülményeket, ahol a proto-indusztrializáció már végbement, arra a lényeges következtetésre juthatunk, hogy a stagnálás valóban a legtöbbjüket sújtotta, és hogy a termelés proto-indusztriális formáinak esetleges elhelyezkedése egyáltalán nem határozta meg előre az ipari kapitalizmus felbukkanását... Az előipar körzetei általában stagnálásra ítéltettek... /a proto-indusztrializáció/ átvivő szerepét inkább a felhalmozás és az újraberuházás előmozdítójaként kell látnunk másutt.” Vandenbroeke a 18. századi flandriai tőkefelhalmozást úgy tekinti, mint ami a vallon területek iparosításához vezetett, de úgy érezzük, hogy alábecsüli az ipari forradalom jelentőségét Gentben és Kortrigban. Ezek ekkor váltak fontos gyapottvárosokká, csakúgy, mint a határ másik oldalán Lille, Roubaix és Tourcoing fontos textilvárosokká, a belga Flandriától vonva el a munkaerő egy részét.⁴⁶ Dewerpe és Bythell a tőke és a munka folytonosságát hangsúlyozza a proto-indusztrializáció és a modern iparosítás között.

Ahhoz, hogy ebben a kérdésben levonhassuk a következtetést, az lenne a megfelelő alap, ha a proto-indusztrializáció meghatározásának hármas ismervét alkalmaznánk és igazolnánk, hogy vajon helyes-e az a megállapítás, mely szerint a proto-indusztrializáció „elősegítette a modern iparosítás felé haladást”, legalábbis abban a korlátozott értelemben, hogy a kettő között térbeli korrelációt mutathatunk ki. Az ipari forradalmat úgy határozták meg, mint a gyáriparosítás kezdetét, ami azt a pillanatot jelentette, amikor az első gépesített gyár megkezdte működését a régióban. A résztvevők által felhozott adatok vizsgálatára egy pszeudo-statisztikai tesztet használhatunk. A hipotézist alátámasztják azok az esetek, amelyekben 1. a proto-indusztrializációt követte az ipari forradalom, vagy ahol 2. a proto-indusztrializáció hiányát a meglévő ipar leépülése követte. Másrészt viszont cáfolják az olyan esetek, amelyekben 1. a proto-indusztrializációt nem követte ipari forradalom, vagy 2. az ipari forradalmat nem előzte meg a proto-indusztrializáció szakasza.

A hipotézisnek úgy látszik ellentmond a dán vászongyártás /Oxenbøll/ és a japán pamutipar esete /Saito/, ahol végbement a gépi iparosítás, de az ország egy távoli vidékén, valamint a Nishikawa által vizsgált régiókban, ahol jelentős időbeli elcsúszás volt a két szakasz között, a kapcsolat közöttük leg-

alább is megkérdőjelezhető. A hipotézis mellett szól Bologna esete /Poni/, ahol az előre megmondottaknak megfelelően a városi selyemipar tisztavirág-életűnek bizonyult, és ugyanez mutatkozik igaznak Norrköping esetében is /Schön/. A hipotézis alátámasztását – egyaránt megtalálhatjuk Kasztíliaiban /Enciso/, Galiciában /Badia/, több más spanyol tartományban, az észak-svéd pamutiparban /Schön/ és Keyder leírásában a Török Birodalom helyzetéről. Ezekben az esetekben a háziipar nem alakította ki a proto-indusztrializációt, vagy azért, mert csak helyi piacok voltak, vagy mert a mezőgazdasági szektor nem korszerűsödött vele együtt. Tehát mint azt előre jeleztük, a proto-indusztrializáció hiánya nem vezetett semmiféle ipari forradalomhoz. Pozitív tényeket az elmélethez Hollandia esetében találhatunk /Diedericks/, ahol korszerűsödött és virágzott a mezőgazdasági szektor, de nem volt semmiféle a külső piacokra termelő háziipar, semmiféle proto-indusztrializáció.

Végül a hipotézist igazoló tények ott is kimutathatók, ahol a proto-indusztrializáció a meghatározásnak megfelelően végbement és ezt követte az ipari forradalom. Ilyen Padrón /Badia/, Verviers körzete /Gutmann/, Liège /Leboutte/ és Flandria helyzete, mely anélkül, hogy Vandenbroeke-t megakarnám bántani, – az 1845–50-es szörnyű válság ellenére sem helyezhető a de-indusztrializáció kategóriájába; Yorkshire nyugati járásában /Hudson/, ahol mind a gyapjú, mind a kamgárn szektor valójában gépesített volt, a gyapjúkötő ipar Jütlandban /Oxenbøll/, a japán selyemipar /Saito/; az északolasz ipari háromszög /Dewerpe/; a Pays de Caux, Rouen gyáraival /Gullickson/; az Egyesült Államok észak-keleti része /Ditz/. A belfasti textilipar a lenvászón és a pamut közötti teljes eltolódás ellenére /Sandell/; Ravensberg /Mager/, és Lancashire /Lyons/.

Meg kell mondanunk, hogy az itt az ipari forradalmon keresztülmentnek besorolt esetek egy részénél – amelyek ennek következtében beléptek a második szakaszba –, később súlyos nehézségek, sőt hanyatlás is jelentkezhetett. Valójában a proto-indusztrializáció hipotézise sohasem szándékozott megmagyarázni vagy megjósolni a modern iparosításnak az egész röpplágyát, amelyet az egyes régiók a második szintre kerüléssel felvettek. Mint azt már korábban meghatároztuk, „nagy különbségek lehetnek a második szakasz iparosításának kiterjedése és üteme tekintetében”,⁴⁷ nem csupán a tüzelő és nyersanyagok, a szállítási szolgáltatások sajátos rendelkezésre állása, vagy a társadalmi és politikai környezet – amely a saját autonóm és meghatározó fejlődésén mehet keresztül /C. Johnson/ – miatt, de azért is, mert a gépesítés megkezdődésével egy egészen új gazdasági struktúra kezd működni. Ennél a pontnál egy új modellre van szükség a város-falu kölcsönhatásai-

nak és a változásnak vizsgálatára. Először is azokon a területeken, ahol például az állótoke nagyon fontos, ha nem irányító szerepet hivatott játszani.⁴⁸ A beküldött anyagok által felhozott adatok között csupán három olyan eset volt, ahol az elmélet által meghatározott tér- és időbeli folytonosság ellentmond a tényeknek. Az esetek túlnyomó többsége ebben a kérdésben alátámasztja az elméletet.

A de-indusztrializáció központi témáját képezi azon országok gazdaságtörténet-írásának, amelyek tapasztalták már a külföldi gyarmatosítás korszakát, különösen India, Észak-Afrika, és a Közel-Kelet, olyannyira, hogy a proto-indusztrializáció elméletéből kiinduló európai gazdaságtörténet szemlélete kezdte csökkenteni azt a tátongó szakadékot, amely a különböző régiók történéseit korábban elválasztotta egymástól, és megkezdődött a párbeszéd. Vizsgálhatjuk-e az 1700 vagy az 1800 körüli indiai falusi gazdaságot ugyanazon kategóriák felhasználásával, melyeket Nyugat-Európában alkalmaztunk? Egy nem régiben megjelent tankönyvében, Maurice Garden ki meri mondani, hogy „egy Európa centrikus szemlélet azt is mondathatja velünk, hogy a Gangesz völgyének egyes körzetei az európai Flandriára emlékeztetnek bennünket.”⁴⁹ Mindez nyilvánvalóan egy olyan történetírói hagyomány megváltozása, amely abból a feltételezésből indult ki, hogy:

„nagy a száma azoknak az embereknek, akik olyan családi gazdaságokban vannak alkalmazva, amelyekben az ipari és a paraszti tevékenység összefonódik a fejletlenség és a hagyomány jeleként... ahol számos textilkészítő található, akiket úgy kezelnek, mintha a változás egyedi eseteinek példái volnának a szubkontinensen belül, pedig nem kellene úgy tekintenünk rájuk, mint akiknek a fejlődésben nagy jelentőségük van...

Az érdeklődés megmaradt a munkamegosztás kiterjedtségének kérdésénél... A proto-indusztrializáció koncepciójának alkalmazása az indiai történetírás összefüggéseire a vitát teljesen új terepre vezeti, mivel azokat a kérdéseket is fölveti, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen mértékben voltak megtalálhatók az indiai termelésben a gyarmati uralmat megelőzően a kapitalisztikus viszonyok... Ez azt jelenti, hogy Indiát már a 17.–18. században felhelyezhetjük a fejlődő világkapitalizmus térképére... Ez viszont felveti azt a kérdést, igaz-e, hogy a kapitalizmus eredetét csupán Európában kell keresnünk... A „harmadik világban” menthetetlenül forradalmi kihatásai vannak a proto-indusztrializációnak, amely a gyarmatosítást megelőző élet jellegét illetően képes felforgatni az egész történetírási és episztemológiai hagyományt. /Perlin/”

A Gangesz völgyében mintegy 40.000 négyzetmérföldnyi területen, az 1800-as Kelet-Flandriához hasonló népsűrűségű lakosságból a felnőttek 10 %-a szőtt és a nők fele font.⁵⁰ Az indiai selyem- és pamutipar termelését az egész világba exportálták.⁵¹ Az 1830-as években az európai textiliák tették ki a szenegambiai import 25 %-át, az indiai textiliák viszont 40 %-ra rúgtak.⁵² A 16. század elején a nagy ázsiai civilizációk megelőzték Európát technikailag és gazdaságilag. Két évszázaddal később a ma harmadik világnak nevezett országok többségének gazdasági fejlettségi szintje még közel állt, néha megelőzte az európaiakat, – mint Paul Bairoch kimutatta.⁵³

Lucette Valensi összehasonlítja a tunéziai *shashiya* /kötő/ manufaktúra struktúráját és szervezetét a proto-indusztrializáció európai modelljével. Ez városi alapú exportipar volt, amely ugyanakkor kiterjedt falusi kiadási hálózatot foglalt magába. Ezen ipar magávalragadó méreteit és szemmel látható dinamizmusát hangsúlyozva is át kell gondolnia a hanyatlás általa belső körülményekre visszavezethető okait is: a falusi népesség elmaradottságát és önellátását, hogy a gyenge központi kormányzat eltűrte a bizonytalanságot és a jogtalanságot, és a manufakturális szektort uraló és ellenőrző kereskedők konzervativizmusát.⁵⁴ Elemzése nem esik egybe Keyderével, aki az „ázsiai termelési mód” gondolatában találja meg a kapitalista gazdasági növekedéssel nem összeegyeztethető egész társadalmi-gazdasági struktúra megfelelő jellemzését.

Kína a 19. század folyamán nem került teljes gyarmati függésbe. A kínai kézművesipar nem tapasztalhatta azt a de-indusztrializációt, amelyen India keresztül ment. A kínai ipartörténészek azt a kérdést teszik fel: miért fejlődött a gyáripari rendszer olyan lassan és miért maradt fenn olyan sokáig a kézműves szektor. Kang Chao az ázsiai termelési módot nem találja alkalmazhatónak Kínára. A gyári iparosítás útját keresztezte a növekvő népsűrűség, amely nagyon magas szintet elérve az igen erős családi érzéssel együtt visszatartotta a háztartásokat attól, hogy útjára bocsássák a fölösleges munkaerőt; nem törődve azzal, hogy mennyire csökkent a határtermelékenyséjük, visszatartották azt a munkaerőpiactól. A népességnomás nem hogy elősegítette volna a modern ipar növekedését a korlátlan munkaerő kínálat biztosításával, de inkább a Chayanov-féle önkiszákmányoláshoz, a „termelés háziipari módjához” tartozó problémához vezetett, ahol a mezőgazdasági munka határterméke a máshol megkereshető bérek alá esik, ha az emberek nem akarnak vagy nem képesek elmozdulni a családi háztartásból.⁵⁵ Chao feltételezi, hogy a túlnépesedés „a családi ipar munkaerejének ára nem lesz olcsóbb, mint bármely alternatív termelő intézményé. A kézműves üze-

mek fejlődnek és esetleg kikövezik az iparosítás útját,” mivel a „kézműves üzemek általában dinamikusnak nevezhetők abban az értelemben, hogy megvan bennük az új technológia megszületésének a lehetősége.” /Chao/ Ezzel éppen ellenkezőleg, a japán *ie* /háztartás/ – a szabad mozgással, az örökbefogadásokkal, a számtalan szolgálával – sokkal kevesebb teret enged a rokoni csoportoknak. Ez magyarázza vajon, hogy az ipari mellékfoglalkoztatás korábbi növekedése Japánban nem működött ugyanúgy, mint Kínában, ahol a koncentrált ipar növekedésének megtörője volt, jól lehet más részről Japán ugyanúgy szenvedett a népességnomás tüneteitől? Kisebb súlyt helyezve a rokoni kapcsolatokra, mint akár Angliában, akár Amerikában, és nem veszve szem elől azt a mondást, hogy „az embernek fontosabbak a szomszédai mint a rokonai”,⁵⁶ a japán hagyományos társadalom nem volt hajlandó befogadni fölösleges ivadékait, és ennek következményeképpen a piaci erők az érzelmi kötöttségek korlátai nélkül szabadon működhettek. Ezek után már nem meglepő, hogy a Chōshū *han*-ban „a munkaerő egy napra eső háztártermelékenysége /az 1840-es években/ megközelítőleg megegyezett a nem mezőgazdasági munka napi pénzbérevel, legalább is a Mitajiri térség sólepárlóiban. Mindez azt sugallja, hogy ebben a térségben a kompetitív bér vagy jövedelem létezett a mezőgazdasági önellátás és a nem mezőgazdasági mellékfoglalkozás között”.⁵⁷ Ho absztrakt modellje Chao álláspontját követi, az ipari termékek házi termelése az „első gyárak” megjelenése után is életképes maradt, mert a kézműves termékeket előállító farmháztartások tagjait „a valóságban támogatták a mezőgazdasági termékek termelői”. Másrészt Ho is beépíti a modelljébe annak a lehetőségét, hogy a családi szolidaritás segíthette a centralizált ipar növekedését. Ez történné akkor, ha a falusi háztartás előállítaná az egy főre eső családi farm jövedelem és a /feltételezetten/ alacsonyabb gyári bérek közötti különbséget azzal, hogy támogatást ad a háztartásból kilépőknek.

Koreára és Tajvanra széles körben úgy tekintettek, mint olyan országok példáira, amelyek a tőkeigényes és munkaerőmegtakarító technológiákat kezdetben elkerülő típusú növekedésnek és iparosításnak köszönhetően, bebizonyították, hogy a gyors gazdasági növekedés nem összeegyeztethető a szegények viszonylagos arányának megemelkedésével. Empirikus munkájában Ho tényeket vonultat fel erről a két országról. Bemutatja a falusi kisipar folyamatos fontosságát a két ország iparosításában. Az ipari termelés falusi hányada 1956-tól 1966-ig Tajvanon még növekedett is. A szóban forgó kisipar azonban nem csak mellékes tevékenységeket foglalt magába, azaz részidejű háztartási mellékfoglalkoztatást, – hanem falusi gyári kistermelést és

kézműves munkát is a helyi piac számára. Napjainkra már leesett a falusi ipar hosszú távú trendvonala Koreában és Tajvanon is, az azonban kétségtelennek tűnik, hogy ez az ipar hasznosan hozzájárult mindkét országban a gazdaság fejlődéséhez.

* * *

A proto-indusztrializáció körül folyó vita kiváló illusztrációját adja egy régi, a szavak használatára vonatkozó problémának. A holland történész, Huizinga ezt egyszer „terminológiai inflációnak” nevezte. Ez egy nagyon hétköznapi tünő jelenség: amikor is egy új kifejezést megalkotnak, az egy tisztán körülírt jelenséget jelöl. A későbbiek során viszont a kifejezés használata kiterjed. Specifikusságával a kifejezés veszít értékéből. Ugyanígy a proto-indusztrializáció elmélete is gondos meghatározásokból és sajátos hipotézisekből áll. Ezeket előzetesen ismertettük. Tisztáztuk, hogy a proto-indusztrializáció nem egyenértékű a falusi háziipar meglétével /vagy növekedésével/. Ha az lenne, nem volna szükségünk új szóra, és az egyensúlyt felborító hatásáról, valamint a modern iparosítással alkotott folytonosságáról szóló hipotézist fél kézzel el lehetne söpörni.

Bár ez a probléma vitánkat sokkal zavarosabbá és bonyolultabbá tette, szerencsére arról számolhatunk be, hogy a vita új megvilágítást tett lehetővé az összehasonlító regionális történelem közös művelésének köszönhetően, amit az alcímünk: „Elmélet és valóság” kihívására válaszoló 46 anyag segített elő. A hozzászólások megengedték, hogy hipotézisünket olyan tényekkel vessük össze, amelyek annak megfogalmazása idején nem voltak hozzáférhetők és amelyek az elmélet újabb átgondolásának időszerűségét sugallják.

1. Az első a vitából eredő módosítás a proto-indusztrializáció kezdőpontjának kérdését érinti. Ez a kérdés, amelyet korábban nem kezeltünk kielégítő módon, megválaszolható a proto-indusztrializációnak a szélesebb időhorizontba helyezésével. Európában az 1650–1750 közötti időszakot a trendek egy összetett együttesének az elfordulása jelezte. A különböző régiók egymás után léptek a demográfiai csökkenés, a súlyos járványok és a fennmaradási válságok, a zuhanó gabonaárak és az emelkedő reálbérek korszakába. Az eltérő és egymást metsző trendvonalak okainak és következményeinek pontosabb magyarázatát kellene megfogalmazni az egyes régiókra, hogy megmagyarázzuk és azonosítsuk a proto-indusztrializáció nekilendülésének körülbelüli dátumát. Ezt Mendels Flandria esetében elvégezte, de kockázatos vállalkozás lenne azt feltételezni, hogy ugyanezek a gazdasági és népesedési erők ugyanabba az irányba hatottak a többi régióban is. A „17.

századi válság” körüli ellentmondásoktól ösztönzött történészek által összegyűjtött kvantitatív adatok hatalmas mennyisége viszont minden bizonyítással lehetőséget nyújt az analóg elemzések elvégzésére másutt is és a gyümölcsöző összehasonlításokra.⁵⁸ Ami a flamand helyzetet illeti, Vandebroeke-t követve mi is úgy véljük, hogy a proto-indusztrializáció a nagyon magas és emelkedő reálbérek idején vette kezdetét. Bár a falusi bérek is emelkedtek, az ezen fejlődés által a városi iparra nehezedő profitnyomás elősegítette az olcsóbb munkaerő utáni kereslet kialakulását azokban az ipari szektorokban, amelyekben a munkaerő költsége tette ki az összköltség legnagyobb hányadát. Az olcsóbb munkaerőt a régi városi ipari központokat övező vidékeken találhatták meg.

2. A vita lezárásaként számos adat mutatja, hogy a falusi iparban való foglalkoztatás lehetőségére válaszoló „átlagos” háztartás – ha ilyen átlag egyáltalában felfedezhető – alacsonyán helyezkedne el a társadalmi és gazdasági skálán. Mindazonáltal az elküldött tanulmányok azt mutatják, hogy a feltételezett átlag körül jelentős eltérések találhatók. Bemutatják a textilipar, különösen a vászonszövés tapasztalataiból való extrapolálás veszélyeit az összes többi falusi iparra és dolgozóra. Úgy tűnik, hogy a háziiparban alkalmazottak státusza a teljesen önellátó parasztoké alatt, és a vagyontalan bérmunkásoké felett volt. Az elszegényedés jelensége nem épült be strukturálisan a háziiparba. Inkább a konjunkturális nehézségek, vagy az ipari forradalom után a géppel készült termékek versenyének a következménye volt. Az egyes egyének és háztartások tényleges helyzetét a fentebb említett képzeletbeli átlag körül az általuk előállított ipari termék természete, pontosabban annak termelési funkciója határozta meg. A tanulmányok megállapítása szerint minél töke- és szakismeret igényesebb volt a termék, annál magasabb volt az előállításában résztvevők jövedelme és státusza. Minél munkaigényesebb volt, annál alacsonyabb volt a jövedelmük és a státuszuk.

3. Függetlenül attól, hogy milyen volt a paraszti munkások kiindulási helyzete, az ipari mellékfoglalkoztatás növekedésének demográfiai következményei egyre inkább felkavarták a korábbi homeosztatisztikus rendszert, amely a rendelkezésre álló földek mennyiségének függvényében ellenőrzés alatt tartotta a népességet, amennyiben és ahol ez az önszabályozó rendszer működött. Semmi okunk arra, hogy mellőzzük Chambers, Braun, Deprez, Krause, Mendels, Levine, Almquist, Guignet és mások korábbi megállapításait.⁵⁹ Egy, az angol történeti demográfiáról készült nagyobb kiadás előtt álló munka már megjelent részei szerint a kora újkori korszak angol népességének legfőbb szabályozói a házasságkötések voltak és ezek viszont korrelációt mutattak, 20–30 év késéssel a bérszinteken keresztül mért jövedelmekkel.⁶⁰

Emellett az ipar hatását módosította az is, hogy pontosan milyen módon szervezték azt meg a háztartáson belül. Egy patriarchális társadalomban, ahol az ipar női tevékenység volt, a következmények nem lehettek ugyanolyanok, mint amikor az egész család munkája volt, férfiaké és nők egyaránt. Sőt a Japánról és Oroszországról készült kutatások, valamint M. Johnson Afrikáról tett megállapításai azt mutatják, hogy a proto-indusztrializáció egészen eltérő eredményeket szülhet az olyan társadalmakban, ahol a családalapításra, a munkára és a szabadidőre vonatkozó döntések helye és okai, valamint a népességnomás és a földhiány szintje olyan drasztikusan eltért a Nyugat-Európában feltételezettől. Ez ismét megerősíti Hajnal feltételezésének fontosságát az európai modelltől.⁶¹

Ami a homeosztatisztikus rendszer összekeveredését illeti, az adatok a házassági szándék előtérbe kerülését mutatják, de egyes esetekben nagy volt a termékenység /Hohorst, Levine/,⁶² és több hozzászólás mutatja a migrációs modellek és ráták közti különbséget. Nem is kétséges, hogy a mibolitás viszonylagos fontossága az egyes falvak és területek növekedésének meghatározásában a proto-indusztrializáció folyamatában olyan kérdés, amely további kutatásokat érdemel. Nem kevesebb forog kockán, amint azt Charles Tilly kimutatta, mint egy olyan régi vita lezárása, amely már Marxot szembe fordította a klasszikusokkal. E vita azok között folyt, akik az európai proletariátus eredetét a parasztság kisajátításában /azaz az „egyszerű tökefelhalmozásban”/, és akik a nyughatatlan parasztság által nemzett túl sok utód megjelenésében látták.⁶³

A japán, kínai, észak-amerikai, orosz és nyugat-európai falusi ipari-demográfiai kölcsönhatások közötti különbségek átgondolása azt sugallja, hogy döntő fontosságot kell tulajdonítanunk a két változó közötti viszonyoknak: az egyik a nők és a fiatalok emancipációja, a másik pedig a népességnomás, amely azon szakadék mélységében mutatkozik meg, amelyet a vidéken otthon és amit a máshol dolgozók megkereshetnek. Az Egyesült Államokban a fiatalok egyenjogúsodása valószínűleg igen komoly volt, a jövedelmek a farmokon pedig igen magasak: a gépesített gyári szektor már igen korán könnyedén üttötte ki a falusi háziipart.⁶⁴ Kínára pont az ellenkezője állt. /Chao/ Oroszországban 1861-ig a mobilitási korlátozások nem a családon belülről származtak, hanem a birtokok uraitól. 1861 után a mozgás korlátozása a *mirb*-ből és a háztartás fejétől eredtek. Mivel a népesség nagyon gyorsan növekedett és a mezőgazdasági termelékenység visszamaradt, a háztartási-ipari szektornak a kínaihoz hasonlóan nagy állandóságot kellett volna mutatnia. Meg is tette.⁶⁵ Japánban a népességnomás lehetett szélsőséges, a

fiataloknak a családi nyomás alól való felszabadulása viszont csökkentette a szektorok közötti jövedelmi szakadékot, ez pedig rontotta a falusi ipar versenyhelyzetét a modern ipar kiépülésekor. Angliában a népesség nyomásának nagyobbnak kellett lennie, mint az Egyesült Államokban, de kisebbnek, mint Japánban vagy Kínában. A családi kötelek alóli emancipáció mondjuk egyenlő volt a Japánban, illetve az Egyesült Államokban uralkodóval. Tehát azt várhatnánk, hogy a falusi háziipar tovább maradt fenn, mint az Egyesült Államokban és rövidebb ideig, mint Japánban.

Említettük a nők emancipációját. Ez nem azt jelenti, hogy amikor a fiatalok /férfiak és nők egyaránt/ az egyes társadalmakban igen fiatalon kilépnek a családi háztartásból, a nők megszüntetnék házasságukat a gazdasági lehetőségekre adott válaszként. Sőt, a különböző társadalmakban eltérés van aközött is, hogy mekkora gazdagságot kell vinniük az új szövetségbe annak kialakulásakor. Ez meghatározza házassági életkorukat csak úgy, mint életük további folyamán a házasságban elfoglalt helyüket. Japánban azt láthattuk, hogy a falusi ipar nem módosította a nők házassági életkorát és ez kapcsolódik a nők alávetettségéhez, ami a hozományban és az alacsony házassági korban tükröződik. Normandiában a nők munkája szintén nem nagyon befolyásolja az asszonyok házassági korát. Franciaországban azonban Normandia egyedülálló helyet foglalt el örökösödési gyakorlatával. Egy – persze a férfiak között – rendkívül egalitárius örökösödési rendszerben az asszonyokat teljes mértékben kizárták a tényleges vagyon örökléséből az Ancien Régime idején.⁶⁶ Ebből úgy gondolhatjuk, hogy a norman nők helyzete igen rossz volt házasságuk idején és később is. Mindenesetre jó okunk van feltételezni, hogy a háziipar elterjedésének Európában és másutt is mind az okait, mind a következményeit a különböző társadalmak családi kapcsolatai jellegzetességeinek figyelembevételével kell szemlélünk.⁶⁷

4. Az ipari forradalommal átmenet következett be a szétszórtságból a koncentrációba, végbe ment „az ipari termelés ’berobbanása’ a városokba” /Tilly/, és megvalósult egy új munkamegosztás, mikor is a falusi a mezőgazdaságinak, a városi az iparinak lett a szinonimája. A folyamat gyakran olyan sokáig tartott, hogy a „berobbanás” kifejezés félrevezető lehet, de előbb vagy utóbb nyilvánvalóvá válik, hogy egyes falvakban és körzetekben de-industrializáció ment végbe, és az ipari tevékenység a paraszti otthonokból a gyárakba került át. Ami nem ennyire nyilvánvaló, és egészen biztosan drága és fájdalmas volt társadalmilag, az az, hogy néha az ipari tevékenység egészét elvitték a régióból, és a koncentráció helye a régió belül egy olyan városba került, amely éppen olyan idegennek tűnt a parasztok számára, mint

napjainkban egy idegen ország. Tilly azt javasolja, hogy a régió kívüli koncentrációs pont miatti de-indusztrializációt különböztessük meg a régió belüli koncentráció miatti de-indusztrializációtól. Bretagne ilyen típusú de-indusztrializáción ment keresztül. Falusi vásznait és vastermékeit távolra exportálták és volt saját külön mezőgazdasági gabona többlettermelő és -exportáló övezete. A 18. században e vidék népessége gyorsabban nőtt, mint Franciaország bármely más területéé, így népsűrűsége egyike lett a legmagasabbaknak. A körülmények tehát megfelelőek voltak az ipari forradalomhoz. Bretagne mégis de-indusztrializálódott. Az embereknek ki kellett vándorolniuk.⁶⁸

Úgy tűnik, hogy míg a proto-indusztrializáció szakaszában a régió tűnik a gazdasági-demográfiai kölcsönhatások megfelelő elemzési egységének, amely azonban a csatornák és az országutak megépítése, az utak javítása és a hajók sebességének növekedése miatti csökkenő szállítási árak következtében elvesztette megfelelő tanulmányozási egység voltát, az iparosítás és de-indusztrializáció második gyári szakaszára vonatkozóan. Az elemzés térbeli kereteit ki kell terjeszteni a megnövekedett szintér miatt, melyen belül a komparatív előnyök törvénye már működésbe lépett, magának a koncentrált ipar helyszínének a kiválasztásakor. Félrevezető lenne továbbra is ugyanazt a regionális megközelítést használni az iparosítás és a de-indusztrializáció elemzésére a közlekedési forradalom végbemenetele után, amikor a gabonaárak megkétszereződtek, ha azt már 300 mérföldre szállították.⁶⁹ A regionális társadalmak nem zárt szisztémák a proto-indusztrializáció során, mivel mint azt erőteljesen hangsúlyoztuk, részt vettek saját paraszti iparuk termékeinek exportálásában, de az inter-regionális kereskedelmet az „alapvető árucikkek” terén alacsonyan tartották a tömegtermékek mozgatási költségei, a vámok és illetékek, sőt még a hatóságok és a lakók megállapodásai is az inség éveiben.⁷⁰

5. Ezek után, ha mondjuk Bretagne de-indusztrializációja nem elemezhető egyetlen régió keretein belül maradva, akkor hogyan feltételezhetjük, hogy a proto-indusztrializáció elmélet, többet ad az indiai vagy az egyiptomi de-indusztrializáció általunk való megértéséhez, mint a tényeknek ellentmondó forgatókönyv által sugalmazott kérdések feltételét. A proto-indusztrializáció paradigma marad ilyen összefüggések között a felfogás azon korlátozott értelmében, „mikor régi tények kerülnek új megvilágításba.”⁷¹ Sokan úgy vélik, hogy Nagy-Britannia „kelta szegélye” és Franciaország nem franciául beszélő periferiája kvázi-koloniális viszonyba került a megfelelő nemzeti központi régiókkal.⁷² John Hicks egyszer megjegyezte, hogy „a

textilgépek által kiszorított angol kéziszővők /végül is igen sok munkával/ találhattak Angliában új foglalkozást; de mi történt az ugyanerre a sorsra jutott indiai szövőkkal. Az ő esetükben még ha lenne is valahol kedvező hatás, bárhol is lehet az, de nincsen semmi különösebb oka annak, hogy az éppen Indiában legyen. Minél szegényebb egy ország, annál szűkebbek a lehetőségei, sokkal valószínűbb tehát, hogy a máshol eljátszódott előrehaladás utórezgéseként hosszan tartó károkat fog elszenvedni.”⁷³ Nem lehetünk biztosak abban, hogy a breton szövőket nagyon megvígasztalta volna az a tény, hogy találhattak újra foglalkoztatást Roubaix-ban vagy Lyon-ban.⁷⁴ Ezek után már csak a mértékek eltérése különbözteti meg a de-indusztrializáció elemzését India esetében a Bretagne-itól vagy a Languedoc-itól, és ha hajlandók vagyunk elfogadni, hogy az exportra irányuló „hagyományos kézműiparnak”, mint paraszti melléktevékenységnek a megnövekedése az iparosítás egyszerű formáját hozta létre, akkor eszünkbe kell jutnia annak, hogy az élenjáró régiók ipari forradalma a világ nagy régióinak de-indusztrializációját jelentette, ami „valójában a gyengén fejlett országok lakosainak többségét sújtotta, s ez az egész világ lakosságának a többségét jelenti.”⁷⁵

6. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy mindez mennyire segíti elő annak megvitatását, hogy mit nevezhetünk bizonyos esetben a harmadik világ országai „újra iparosításá”-nak. Azt azonban remélhetjük, hogy a proto-indusztrializációról folyó kutatás és vita elősegítheti annak megértését, „mi is történt” a múltban, és kimozdít bennünket az iparosítás történelmi folyamatának abból a leegyszerűsítő és lineáris elképzeléséből, amely szerint a statikus „feudális”, preindusztriális társadalmak átmentek a kapitalista öngerjesztő növekedés ipari korszakába. Igen sok a hasonlóság azon köztöttségek között, amelyekkel az európai és a nem európai régóknak szembe kellett nézniük mintegy 250 évvel ezelőtt és azok között, amelyekkel a fejlődő országoknak ma kell szembenézniük. De a világgazdaság, amelyben az iparosításnak vagy az újra iparosításnak ma vagy holnap meg kell kezdődnie, teljesen eltér attól a környezettől, amelyben a proto-indusztrializáció annak idején lejátszódott. Az ipari forradalom idején Nyugat-Európában az egy munkahely teremtméhez szükséges tőke 4–8 havi bérmunka költségével volt egyenlő. Ma 350 havi bérmunka ára szükséges a fejlődő országokban egy modern ipari munkahely létrehozásához, és az üzem méretének minimális küszöbe is megnövekedett.⁷⁶ Következésképpen sok közgazdász gondolja át az 1950-es években kialakított véleményét, melynek értelmében a fejlődés megfelelő célja az egy főre jutó termelés vagy az átlagjövedelem maximálása egy jövőbeli időpontban; és hogy mivel a tőke-munka hányad /vagy a

tőke igényesség/ meghatározza az egy főre jutó kibocsátást, a tőkeigényes terveket kell előtérbe helyezni még ott is, ahol tőkehiány van.⁷⁷ Folyik a vita a „köztes technikáról” és az „informális szektor” pozitív szerepéről.⁷⁸ A decentralizált, kis-, falusi iparnak megvan az a nagy előnye, hogy nem bátorítja a már túlszűfolt városokba vándorlást. A tajvani példa bizonyára többek között „azt mutatja, hogy a gyors iparosítás és a térben decentralizált iparosítás egyidejűleg végbe mehet, és hogy a decentralizálásnak igen jótékony hatása van a falusi szektorra”, ahol a lakosság többsége él még.⁷⁹ Való igaz, hogy a mának megfelelő falusi kisipar egyes esetekben teljesen eltér a 18. századi Európa paraszti háziiparától, de magában Európában Prató textilvidékének újraiparosítása játszódik le, egy kiadási rendszerben koordinált családi ipar keretein belül.⁸⁰ Míg a textilipar Európában szinte mindenhol az ázsiai versenytől szenved, 1963 és 1979 között Prató megsokszorozta az exportját. A munka piszkos és veszélyes. A szövőmunkások 80 %-a nyugdíjazásakor süket, ebben a körzetben azonban nincs hiány munkahelyben és a hazavitt jövedelmek igen magasak.

Jegyzetek

A zárójelben közölt nevek a szekció hozzászólóit jelölik. A beérkezett tanulmányok listája a mellékletben megtalálható. Szeretnék köszönetet mondani Pierre Deyon-nak a szekció megszervezésében nyújtott szakértő és áldozatkész munkájáért, valamint az irányomban tanúsított támogatásáért és türelméért. A beszámoló előkészítését, a szervezést és az előzetes üléseken végzett munkát a Maison des Sciences de l'Homme és a Werner-Reimers-Stiftung támogatta bőkezűen. Köszönet Clemens Heller-nek, Maurice Aymard-nak és Konrad von Krosigk-nak, akik ezt lehetővé tették.

1. Karl Marx, *Das Kapital*. Előszó az első német kiadáshoz, 1869, in Robert C. Tucker, ed., *The Marx-Engels Reader*, 2. kiadás [New York, 1978], 296.
2. Philadelphiában 1981. október 15-én Reagan elnök „a többit maga után húzó” /boot straps/ gazdaság modelljeként emlegette az amerikai történelmi tapasztalatot, mielőtt Cancúnba repült volna az Észak-Dél konferenciára
3. Kenneth Boulding, *The Meaning of the Twentieth Century* [New York, 1965], 58.
4. T. S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760–1830*. [London, 1948], 58.
5. Uo. 34.
6. E.M. Carus-Wilson, *An Industrial Revolution in the Thirteenth Century*, *Economic History Review*, [EHR], XI [1941]; J. U. Nef, *The Progress of Technology and the Growth of Large-scale Industry in Great Britain 1540–1640*, in Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, Vol. 1. [London, 1954]
7. D. C. Coleman, *Industry in Tudor and Stuart England*. [London, 1975], 36; Nef, *Progress and Technology*, 91, 88.
8. Ashton, *Industrial Revolution*, 11 és az utána következők.
9. Evsey Domar, *Capital Expansion, Rate of Growth, and Employment*. *Econometrica*, XIV [1946], 137–47; Roy F. Harrod, *Towards a Dynamic Economics*. [London, 1948].

10. Earl J. Hamilton, American Treasure and the Rise of Capitalism. *Economica*, /1929/, 338–57.
11. H. J. Habakkuk, The Historical Experience of the Basic Conditions of Economic Progress. in Barry Supple, ed., The Experience of Economic Growth Case Studies in Economic History. /New York, 1963/ 111–27.
12. Herbert Kisch, Postscriptum. in Peter Kriedte et al., Industrialization before Industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism. /Cambridge and Paris, 1981/, 194–200; Simon Kuznets, Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations. Economic Development and Cultural Change. V /1956/, VIII /1960/, IX /1961/; Alexander Gerschenkron, Economic Backwardness in Historical Perspective, /Cambridge, Mass., 1962/; Walt W. Rostow, The Stages of Economic Growth. A Non-communist Manifesto. /Cambridge, 1960/.
13. Phyllis Deane and H. J. Habakkuk, The Take-off of Britain. in Rostow, ed., The Economics of Take-off into Sustained Growth. (New York, 1965/, 65–82.
14. François Crouzet, Capital Formation in the Industrial revolution. /London, 1972/
- 14/a Richard Tilly, Capital Formation in Germany in the Nineteenth Century. in Peter Mathias and Michael M. Postan, eds., The Cambridge Economic History of Europe, Vol. VII, Part I /Cambridge, 1978/, 398. Ezt erősíti meg Paul Bairoch, Le Tiers-monde dans l'impasse. /Paris, 1971/, 56.
15. François Crouzet, England and France in the Eighteenth Century. A Comparative Analysis of Two Economic Growths. in R. M. Hartwell, ed., The Causes of the Industrial Revolution. /London, 1967/, 139–74; Paul David, The Growth of Real Product in the United States before 1840. *Journal of Economic History* /JEH/, XXVII /1967/, 151–97.
16. Robert W. Fogel, Railroads and American Economic Growth. /Baltimore, 1964/; G. N. Tuznelman, Steam Power and British Industrialization to 1860. /London, 1978/.
17. Barry Supple, Commercial Crisis and Change in England 1600–1642. /Cambridge, 1959/; D. C. Coleman, The Economy of England 1450–1750. /London, 1977/; Pierre Deyon, Amiens Capitale Provinciale. /Paris, 1967/, 214. és a következő oldalakon; Deyon, La concurrence internationale des manufactures lainières aux XVIe et XVIIe siècles. *Annales*, XXVII /1972/, 20–32; Tihomir J. Markovitch, L'industrie lainière française au début du XVIIIe siècle. *Revue d'histoire économique et sociale*, XLVI /1968/, 550–79; Deyon, Variations de la production textile aux XVIe et XVIIe siècles. *Annales*, XVIII /1963/, 939–56; Domenico Sella, The Rise and Fall of the Venetian Woolen Industry, in: Brian Pullan, ed., Crisis and Change in the Venetian Economy. /London, 1968/, 106–26; Carlo Poni, L'archéologie de la fabrique. La diffusion des moulins à soie „alla bolognese” dans les Etats vénitiens du XVIIe au XVIIIe siècle. *Annales*, XXVII /1972/, 1475–96; Wacław Dłogoborski-ego, ed., Historia Śląska. Vol. II. 1763–1850, Part I. 1763–1806. /Wrocław, 1966/; Mariusz Kulczykowski, En Pologne au XVIIIe siècle. Industrie paysanne et formation du marché national. *Annales*, XXIV /1969/, 61–69; uo., Andrychowski XVIII i XIX w. /Wrocław, 1972/; L. A. Clarkson, The Pre-Industrial Economy in England 1500–1750. /New York, 1972/
18. Charles Tilly, The Vendée. /Cambridge, Mass., 1964/; John Scott, The Glass Workers of Carmaux. /Cambridge, Mass., 1974/; Yves Lequin, Les ouvriers de la région lyonnaise 1848–1914. /Lyon, 1977/.

19. Lásd John Clapham korábbi munkáját, *Economic History of Modern Britain*. Vol. 2. /1932/, 24–29; Raphael Samuel, *Workshop of the World, Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain*. *History Workshop Journal*, 3 /1977/, 6–72; Jean-Pierre Housel, *Essor des villes manufacturières de l'habillement et industrialisation spontanée dans „l'Italie du milieu”*. *Revue de géographie de Lyon*, XLVII /1972/, 361–83.
20. *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers 1751–52*. ed., Alain Pons /Paris, 1963/, 420–26.
21. Peter Mathias, *The Social Structure in the Eighteenth Century*. *EHR*. X /1957/, 30–45; Lásd Peter Lindert és Jeffrey G. Williamson.
22. Ezt és az itt következő elemzéseket Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*. /Chicago, 1972/ c. művéből kölcsönöztük.
23. Mendels, *Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*. *JEH*, XXXII /1972/, 241–61.
24. D. C. Coleman, *The Economy*. 1,2 használja idézőjelben a preindustrialized /előiparosított/ kategóriát. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie, et capitalisme*. Vol. 2 /Paris, 1979/, 259 és utána használja a „préindustrie”-t. Eric L. Jones and S. J. Woolf, *The Historical Role of Agrarian Change in Economic Development*. in Jones and Woolf, eds., *Agrarian Change and Economic Development*. /London, 1969/, 10, 11.
25. Herman Freudenberger és Fritz Redlich, *The Industrial Development of Europe: Reality, Symbols, Images*. *Kyklos*, XVII /1964/, 372–402. Ezt a kifejezést alkalmazta később S. D. Chapman.
26. Charles és Richard Tilly, *An Agenda for European Economic History for the 1970s*. *JEH*, XXXI /1971/; Mendels, *Industrialization and Population Pressure in Eighteenth Century Flanders*. Ph. D. disszertáció, University of Wisconsin. Megjelent kisebb változtatásokkal /New York, Arno Press, 1981/.
27. Peter Kriedte et al. *Industrialisierung vor der Industrialisierung*. /Göttingen, 1975/; Kriedte et al., *Industrialization before Industrialization*. Cambridge és Paris, 1981/.
28. David Levine, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*. /New York, 1977/. Medick is publikált egy széles körben idézett cikket: *The Proto-industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family during the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism*. *Social History*, 1 /1976/, 291–315.
29. Mendels, *Industrialization*, 5, 6.
30. Uo. 7, 8.
31. *Proto-industrialization*. 241.
32. Eric Jones, *The Agricultural Origins of Industry. Past and Present*. No 40 /1968/, 58–71.
33. Mendels, *Aux origines de la proto-industrialisation*, *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise*, /1978/, no 2, 1–18; *Agriculture and Peasant Industry in Eighteenth Century Flanders*. in Eric Jones és W. N. Parker, eds., *European Peasants and Their Markets*. /Princeton, 1975/, új kiadás in Kriedte et al., *Industrialization; ua., Seasons and Regions in Agriculture and Industry during the Process of Industrialization*. in Sidney Pollard, ed., *Region und Industrialisierung*. /Göttingen, 1980/, 177–89.

34. R. M. Hartwell, Economic Growth in England before the Industrial Revolution. Some Methodological Issues. *JEH*, [1969], 13–31.
35. Pierre Deyon és F. Mendels Proto-industrialisation: theorie et réalité. Franciául megjelent in *Revue du Nord*, LXIII [1981], 11–19. és in *Quaderni Storici*, no 44 [1980], 747–52.
36. Mendels, Seasons and Regions. és Les temps de l'industrie et les temps de l'agriculture. Logique d'une analyse régionale de la proto-industrialisation. *Revue du Nord*, LXIII [1981] 21–33.
37. David Herlihy, Urbanization and Social Change. Seventh International Economic History Congress Edinburgh [Edinburgh, 1978], 59.
38. Domenico Sella, Crisis and Continuity. The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century. [Cambridge, Mass., 1979], 136.
39. Mendels. Industrialization. 26. és következők, 152. és következők, 180. és következők; Mendels, Seasons and Regions.
40. Mendels, Proto-industrialization. 245.
41. Ua., Seasons and Regions. 183; Aux origins...
42. Thomas C. Smith, Nakahara, Family Farming and Population in a Japanese Village, 1717–1730. [Stanford, 1977].
43. Smith, Nakahara. 97–98; Carl Mosk, The Evolution of Premodern Demographic Regimes: A Research Note. *Exploration in Economic History*, XVIII [1981], 199–209; Mosk, Nuptiality in Meiji Japan. *Journal of Social History*, XIII [1980], 474–89; Mosk, The Revolution of Pre-modern Demographic Regime in Japan. *Population Studies*, XXXV [1981], 28–52; Akira Hayami, Class Differences in Marriage and Fertility among Tokugawa Villagers in Mino Province. *Keio Economic Studies*, XVII [1980], 1–16.
44. Mendels, Proto-industrialization. 241, 245, 246.
45. Kriedte, Industrialization. 135–60.
46. Luc Schepens, Van vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de Westvlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw [Bruges, 1973].
47. Mendels, Proto-industrialization.
48. Mendels, uo. 253, 257.
49. in Pierre Léon, ed., Histoire économique et sociale du monde. Vol. 3. [Paris, 1978], 236.
50. Uo. 238.
51. P. Curtin, nem kiadott előadás. John Hopkins University, Baltimore, s. d.
52. Fernandel Braudel, Civilisation matérielle, économie et capitalisme, Vol. 3. [Paris, 1979], 439.
53. Paul Bairoch, Le tiers-monde. 9, 116 v. ö. korábbi művével is: Révolution industrielle et sous-développement. [Paris, 3rd ed., 1969] és The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution. in P. Bairoch és Lévy-Leboyer, eds., Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution [New York, 9181], 7–9.
54. in P. Léon, Histoire économique, 255–73. v. ö. Valensi, La Meghreb avant la prise d'Alger. [Paris, 1969], 54–57.
55. John C. Fei és Gustav Ranis, Development of the Labour Surplus Economy. [Homewood, Ill., 1964]. A. V. Chayanov, The Theory of Peasant Economy.

- /Homewood, Ill., 1966/. F. Mendels, La composition du ménage paysan en France au XIXe siècle: une analyse économique du mode de production domestique. *Annales*, XXXIII [1978], 780–802. Kriedte et al., *Industrialization*. 40 és a következők.
56. Chie Nakame, Japanese Society. /Berkeley, 1970/, 7. Peter Laslett, ed., Household and Family in Past Time. /Cambridge, 1972/, 429–544. T. C. Smith, Pre-modern Economic Growth: Japan and the West. *Past and Present*, No 60 [1973], 127–60. Kang Chao nézeteit lásd kifejtve in Chao, The Development of Cotton Textile Production in China. Cambridge, Mass., 1977/, és Chao, The Growth of a Modern Cotton Textile Industry and the Competition with Handicrafts. in Dwight Perkins, ed., China's Modern Economy in Historical Perspective. /Stanford, 1975/, 167–201.
 57. Shunsaku Nishikawa, Productivity, Subsistence and By-Employment in Mid-Nineteenth Century Chōshū. *Explorations in Economic History*, XV [1978], 70.
 58. Lásd a hivatkozásokat Mendels-nél.
 59. J. D. Chambers, The Vale of Trent 1660–1800. /Cambridge, 1957/. Rudolf Braun, Industrialisierung und Volksleben. /Zurich, 1960/. Braun, Proto-industrialization and Demographic Changes in the Canton of Zurich. in Charles Tilly, ed., Historical Studies of Changing Fertility /Princeton, 1978/, 289–334; Paul Deprez, The Demographic Development of Eighteenth Century Flanders. in D. V. Glass és D. E. C. Eversley, eds., Population in History. /London, 1965/, 508–30. John T. Krause, Some Aspects of Population Change 1690–1790. in E. L. Jones és G. E. Mingay, eds., Land, Labour and Population in the Industrial Revolution. /London, 1967/, 187–205. Mendels: Industry and Marriage in Flanders before the Industrial Revolution. in Paul Deprez, ed., Population and Economics. /Winnipeg, 1970/. David Levine, Family Formation in an Age of Nascent Capitalism. /New York, 1977/. David Almquist, Pre-Famine Ireland and the Theory of European Proto-industrialization. *Journal of Economic History*, XXXIX [1979], 699–718. Philippe Guignet, Mines, manufactures et ouvriers du Valenciennois au XVIIIe siècle. /New York, 1977/. Philippe Toutain és Didier Terrier, Le travail des hommes à Comines au XVIIIe s. /Comines, 1978/. Nils Friberg, The Growth of Population and its Economic-Geographical Background in a Mining District of Central Sweden 1650–1750. *Geografiska Annaler*, XXXVIII [1956], 395–440.
 60. Richard Smith, Three Centuries of Fertility, Economy, and Household Formation in England. *Population and Development Review*, VII [1981], 595–622. E. A. Wrigley és R. S. Schofield, The Population History of England 1541–1871. /Cambridge, 1982/.
 61. J. Hajnal, European Marriage Patterns in Perspective. in Glass és Eversley, Population in History. 101–46. Lásd még Mendels, La composition du ménage paysan en France au XIXe siècle: une analyse économique du mode de production domestique. *Annales*, XXXIII [1978], 780–802; Mendels, Notes on the Age of Maternity, Population growth, and Family Structure in the Past. *Journal of Family History*, III [1978], 236–50; Mendels és L. K. Berkner, Inheritance Systems, Family Structure, and Demographic Patterns in Western Europe /1700–1900/. in Charles Tilly, ed., Historical Studies. 209–24.
 62. Levine, Family Formation.

63. Charles Tilly, Demographic Origins of the European Proletariat. kiadatlan kézirat, CSRO Working Paper No 207 [Ann Arbor, 1979].
64. V. S. Clark, History of the manufactures in the United States. Vol. I. [New York, 1949]. Diane Lindstrom, The Industrial Revolution in America. in S. Pollard, Region und Industrialisierung, 69–88.
65. Anita B. Baker, Bigger was not Better: An Economic Appraisal of Kustarnichestvo in the 1920s. nem kiadott kézirat, 1982. Baker, Deterioration or Development ? : The Peasant Economy of Moscow Province Prior to 1914. *Russian History*, V [1948], 1–23. Idézi Adam Kaufman, Small-Scale Industry in the Soviet Union. [New York, 1962.]
66. Jean Yver, Egalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés. [Paris, 1966], 100.
67. Berkner és Mendels, Inheritance Systems., John Habakkuk, Family Structure and Economic Change in Nineteenth-Century Europe. *JEH* XV [1955], 1–12. Lutz K. Berkner, Rural Family Organization in Europe. *Peasant Studies Newsletter*, I [1972], 145-55. Martine Segalen, Nuptialité et alliance. [Paris, 1972].
68. Maurice Le Lannou, Géographie de la Bretagne. I. [Rennes, 1950], 1–14. II. [Rennes, 1952], 69–93. Mendels, Industrialization. 40. és a következők. Serge Chassagne, Aspects des phénomènes d'industrialisation et de désindustrialisation dans les campagnes françaises au XIXe siècle. *Revue du Nord*, LXIII [1981], 35–58.
69. Bairoch, Le tiers-monde...
70. Louise Tilly, The Food Riot as a Form of Political Conflict in France. *Journal of Interdisciplinary History*, II. [1971], 23–57.
71. Margaret Masterman, The Nature of Paradigm. in I. Lakatos és A. Musgrave, eds., Criticism and the Growth of Knowledge. [Cambridge, 1972], 65.
72. Robert Lafont, Décoloniser en France. [Paris, 1971]. Michael, Hechter, The Celtic Fringe. [Berkeley, 197.]
73. John Hicks, A Theory of Economic History. [Oxford, 1969], 165.
74. V. ö. Pierre Jakez Helias, Le cheval d'orgueil. Mémoires d'un breton du pays bigouden. [Paris, 1975]. Eugen Weber, Peasants into Frenchmen. [Stanford, 1976].
75. De-industrialization in India in the Nineteenth Century: Some Theoretical Implications. Amiya Kumar Bagchi, *Journal of Development Studies*, XII [1976], 135–64.
76. Bairoch, Le tiers-monde, 291.
77. W. Galenson és H. Liebenstein, Investment Criteria, Productivity and Economic Development. *Quarterly Journal of Economics*, [1955], 343–70.
78. Richard Eckhaus, ed., Appropriate Technologies for Developing Countries. [Washington, DC, 1977]. E. F. Schumacher, Small is Beautiful. [New York, 1973]. Egy szovjet vitáról, lásd S. A. Kuzmin, The Developing Countries. Employment and Capital Investment. ford. A. Schultz [New York, 1969].
79. Samuel P. S. Ho, „Decentralized Industrialization and Rural Development: Evidence from Taiwan. *Economic Development and Cultural Change*, XXVIII [1979], 95. v.ö. Rural Enterprise and Nonfarm Employment. A World Bank Paper. [Washington, DC, 1978].
80. Housel, Essor des villes manufacturières. Véronique Maurus, Hongkong à l'italienne. *Le Monde*, [Paris/ August 31, 1980. Michel Battiau, Comment fonctionne le modèle d'industrialisation dans le Sud-Est asiatique, *Le Monde*, [Paris/ Nov. 4. 1980, 27.

Melléklet

A beküldött anyagok jegyzéke

- Rafael Aracil és García Bonafé: La industria rural en España a fines del siglo XVIII.
Xan Carmona Badía: L'industrie rurale en Galicie. XVIIIe et XIXe siècles.
Maxine Berg, Proto-industry, Political Economy, and the Division of Labour 1700–1800.
Duncan Bythell, From Handloom to Powerloom: Corporation and Co-operation in the English Cotton Industry in the mid-Nineteenth Century.
Kang Chao, Textile Production in Traditional China.
Salvatore Ciriaco, Echs et réussites de la proto-industrialisation dans la Vénétie: le cas du Haut-Vicentin /XVIIIe – XIXe siècles/.
- L. A. Clarkson és Brena Collins, Proto-Industrialization in an Irish Town: 1820–21.
Alain Dewerpe, Genèse protoindustrielle d'une région développée: l'Italie septentrionale /1800–1880/.
- Herman Diedericks, Proto-industrialization in the Netherlands. Some Observations.
Toby L. Ditz, Proto-industrialization and the Household Economy in the American North: Inheritance Patterns in Five Connecticut Towns, 1750–1820.
Agustín González Enciso, Economic Structure of Cameros' Dispersed Industry. A Case Study in Eighteenth Century Castilian Textile Industry.
Herman Freudenberger, Proto-Industrialization and Protofactories.
Gay L. Gullickson, Proto-industrialization, Proletarianization and the Sexual Division of Labour.
Myron P. Gutmann, How Many Phases? Continuity and Change in the Development of European Industry.
Paul H. Hohenberg, Toward a Model of the European Economic System in Proto-industrial Perspective, 1300–1800.
- Samuel P. S. Ho, The Simple Analytics of Protoindustrialization and Deindustrialization.
Samuel P. S. Ho, Small-Scale Rural Industries in Contemporary Economic Development: The Cases of South Korea and Taiwan.
- Gerd Hohorst, Protoindustrialisierung im Übergang zum industriellen Kapitalismus: Die demoökonomische Entwicklung in Kreis Hagen 1817 bis 1863.
Pat Hudson, The Environment and the Dynamic of Proto-industry: Some Considerations.
- Christopher H. Johnson, Proto-industrialization and De-Industrialization in Languedoc: Lodève and its Region, 1700–1870. ;1981. május, 49. oldalig használtuk;.
- Marion Johnson, Proto-industrialization in West Africa.
Çağlar Keyder, Proto-industrialization and the Periphery. A Conceptual Enquiry.
Peter Kriedte, Die Stadt im Prozess der europäischen Proto-Industrialisierung.
Rene Leboutte, Industrialisation et évolution démographique. Approche d'une analyse démographique différentielle: Le cas de la région liégeoise au XIXe s.
- John S. Lyons, Competitiveness or Complementarity in the Survival of Proto-industry?
Wolfgang Mayer, Gesellschaftsformation im Übergang: agrarisch-gewerbliche Verflechtung und soziale Dynamik in Ravensberg während der Frühen Neuzeit ;16. Jh. – 1. Hälfte 19. Jh./

- Hans Medick, *Freihandel für die Zunft. Ein Kapitel aus der Geschichte der Preiskämpfe im Württembergischen Leinengewerbe des 18. Jahrhunderts.*
- Franklin Mendels, *Faut-il modifier le modele flamand?*
- D. R. Mills, *Proto-industrialization and Social Structure: The Case of the Hosiery Industry in Leicestershire, England.*
- Shunsaku Nishikawa, *Protoindustrialization in the Domain of Chōshū in the Eighteenth and Nineteenth Centuries.*
- E. Oxenbøll, *Proto-industrialization in Denmark.*
- M. R. Palairot, *Woolen Textile Manufacturing in the Balkans 1850–1911. A Study of Protoindustrial Failure.*
- Frank Perlin, *Some Central Problems Concerning the Proto-industrialization Thesis and Pre-colonial South Asia.* /*harmadik vázlat 97. oldaláig használtuk/.*
- Carlo Poni, *A Proto-industrial City: Bologna: XVI–XVIII Century.*
- Richard L. Rudolph, *Agricultural Structure and Proto-industrialization in Russia: Economic Development with Unfree Labour.*
- Debra A. Sandel, *Spinning a New Tale: The Belfast Cotton Industry.*
- Osamu Saiot, *Population and the Peasant Family in Proto-industrial Japan.*
- Jürgen Schlumbohm, *Agrarische Besitzklassen und gewerbliche Produktionsverhältnisse: Grossbauern, Kleinbesitzer und Landlose als Leinenproduzenten im Um-land von Osnabrück und Bielefelds /a 18. oldalig használtuk/.*
- Lennart Schön, *Swedish Textile Production 1820–1870: Protoindustrialization and Mechanization.*
- Helga Schultz, *Die Ausweitung des Landhandwerks vor der industriellen Revolution. Begünstigende Faktoren und Bedeutung für die „Protoindustrialisierung“.*
- Paul Servais, *Industries rurales et structures agraires: le cas de l'Entre-Vesdre-et-Meuse aux XVIIIème et XIXème siècles.*
- Michael Sonenscher, *Solomon's Temple: Notes upon Work and the Historiography of Industry in the Eighteenth Century.*
- Margaret Spufford, *English Petty Chapmen and their Wares in the later Seventeenth Century.*
- Charles Tilly, *Flows of Capital and Forms of Industry in Europe, 1500–1900.*
- Chr. Vandenbroeke, *Analyse critique de la phase proto-industrielle en Flandre: L'évolution sociale et le comportement démographique, 17è siècle-début du 19è s.*
- Wolfgang von Stromer, *Textil-Landschaften vom Frühmittelalter bis an die Schwelle der Industriellen Revolution.*